

כּוּלּוּ הַפֶּךְ לִבְנֵי טָהוֹר

בִּירוֹר דְּבָרִים בַּעֲנִין תְּכַלֵּת ה'מִזְרָקִים תְּרוֹנְקוּלוֹס'

הַקּוֹנְטֵרִם עֲדִיין בִּאֲמִצֵּעַ עֲרִיכָה - מִהֲדוּרָה זֹו נִוְעַד עֲבוֹר תִּקּוּנִים וְהַעֲרוֹת

לרפואה שלמה של ר' אברהם יוסף בן חנה ייטא

לע"נ ר' יוסף בן ר' ישראל צבי

אדר תשע"ה

ירושלים תובב"א

יו"ל ע"י מערכת אש דת

להשיג הקונטרס, ולשלוח הארות והערות:

maarechesaishdos@gmail.com

מפתח

מודעה ומהות החיבור

הקדמה

סימן א' - האם כל חילזון שאפשר לצבוע ממנו כחול בהכרח כשר לתכלת

א'. ביאור מילת 'חילזון'

ב'. דברי התוספתא

ג'. הראיה מן הגמ' במנחות

סימן ב' - הדרך לברר מהו חילזון התכלת

א'. האם אפשר לברר מהו החילזון על פי סימני חז"ל

ב'. מטרת הסימנים לפי תומכי המורקם

ג'. טענה נוספת על הבירור על פי סימני חז"ל

סימן ג' - בביאור סימני חז"ל, דברי הראשונים ואחרונים, ושאר סימנים

א'. גופו דומה לים

ב'. ברייתו דומה לדג

ג'. ועולה אחת לשבעים שנה

ד'. לפיכך דמיו יקריין

ה'. שיטות הראשונים בגוון הדם

ו'. הראיה מהא דדם המורקם הוא מיפקד פקיד

ז'. דברי הרמב"ן והראשונים

ח'. דברי השלטי הגיבורים והיעב"ץ

ט'. דמיונו לקלא אילן

י'. עצם מציאות חומט שאפשר לצבוע כחול מדמו

סימן ד' - בעין הקדמות

א'. האם ניתן ללמוד מן הדברים שהשתמשו בהם אומות העולם לצביעה

ב'. האם יש ראיה להמורקם מהא דאומות העולם צבעו בו

ג'. האם השתמשו אומות העולם בתכלת בימי חז"ל

ד'. הראיה מפרקי דר"א ודברי הראב"ה

ה'. הראיה מהא דנמצאו נרתיקי מורקם בלבד

ו'. הראיה מהא דנמצאו ערימות של נרתיקים בין חיפה לצור

סוף דבר

תשובה נוצחת

וזאת למודעי

הקונטרס מיועד עבור אלו שכבר ראו טענותיהם של תומכי המורקס, ולכן הגם שהשתדלנו להביא הראיות והטענות של תומכי המורקס ככל האפשר, לפעמים קצרנו, וכמובן שלא היה שייך להביא הכל. ובכמה מקומות לא הבאנו רק מה שהיה נצרך להבנת העניין. המיטב של תומכי המורקס הוא בלי ספק הקונטרס "לבוש הארון" (באנגלי"ש). מומלץ לעיין גם במאמרי הרב טבגר, בקונטרס "חותם של זהב" להרב בנימין הורוביץ, ובספר "לולאות התכלת" לר' שלמה יעקב טייטלבוים.

כל הקונטרס נכתב בהנחה שהתכלת לא נגנזה, דבר השנוי במחלוקת. כמו כן לא עיינו בהנידון האם חילזון לאו דוקא (ראה דברי התפארת ישראל ב'קופת הרוכלין' ד"ה אמנם וד"ה הכלל), אם יש צורך במסורה על החילזון (הגם שבדרך אגב נגענו בו קצת), ואם אפשר לצבוע מדמיו כשאין אנו יודעין הגוון המדויק הנצרך. גם לא עסקנו כלל בבירור הקאטלפי"ש של האדמו"ר מראדזין ז"ל או הינטינה של הרצוג. ובע"ה עוד חזון למועד.

מהות החיבור

הקונטרס יפרד לארבעה ראשים:

תומכי המורקס יסדו דבריהם על תוספתא, שטענו שממנו מוכח שכל חומט שאפשר לצבוע ממנו כחול הוא בהכרח כשר לתכלת.

בקונטרס זה יתבאר בעז"ה שאין שום ראיה מדברי התוספתא (סימן א').

תומכי המורקס טענו שא"א שסימני חז"ל יהיו העיקר בחיפוש אחר החילזון.

בקונטרס זה יתבאר בעז"ה שסימני חז"ל הם העיקר (סימן ב').

תומכי המורקס טענו שהמורקס מתאים עם סימני חז"ל והראשונים, ושיש כמה סימנים שמתקיימים בו באופן בולט.

בקונטרס זה יתבאר בעז"ה שרוב סימני חז"ל והראשונים אינם מתאימים עם המורקס כי אם בדוחק גדול, ועם הרבה מהסימנים אינו מתאים בכלל (סימן ג').

תומכי המורקס טענו שמהא דהשתמשו אומות העולם בהמורקס בימי קדם הוא ראיה מוכרחת שהמורקס הוא החילזון.

בקונטרס זה יתבאר בעז"ה שא"א להביא ראיה מוכרחת משם (סימן ד').

ועוד הרבה פרטים יתבררו ויתלכנו בעז"ה תוך כדי הדבור בענינים אלו.

הקדמה - דבר העורך

הנה זה כבר דורות שנעלם מאתנו האפשרות לקיים המצוה היקרה של תכלת אשר עיני כל ישראל נשואות אליו ואין להם מושיע. הלא על דבור פינו דאבה נפשינו, בעת אמרינו ג' פעמים בכל יום ונתנו על ציצת הכנף פתיל תכלת. והנה ברוך ה' אפילו בדורינו השפל נמצאים הרבה בני תורה ויראי ה' התאווים לעשות רצון בוראם וחפץ צורם, ולאחר עמל רב וחפוש עצום, פרסמו הידיעה המשמחת שמצאו את חילזון התכלת. אולם לבשתינו ולחרפתינו יצאו קומץ קטן להשמיץ ולגדף כל מי שאפילו יעלה בדעתו לחשוש שאולי זהו החילזון, ונוצר הסכמה בלב הציבור כאילו כל מי שאפילו ישים עיונו בהסוגיא כדי לראות האם נכונים הדברים הוא כבר אדם משונה, ולא 'משלנו'. אין צורך לפנים שלהתחשב עם גישה זו הוא סתירה חמורה להשקפת תורתנו הקדושה, וכפי הנפסק בשו"ע (או"ח א', א') (א' ולא יתבייש מן המלעיגים עליו בעבודת ד' יתברך'.

וראו מה בין דורות הראשונים לאחרונים. הנה בעת שיצא רצ"ה קאלישער ז"ל בספרו "דרישת ציון", בו כתב שיש לנו לבנות הבית המקדש ולהקריב קרבנות (ובהערת אנג ראוי לציין שחלקו עליו כמעט כל חכמי דורו), יצא כנגדו רב חיים נאטאהאזן ז"ל בספר "עבודה תמה", ובו הוכיח שאי אפשר לנו להקריב קרבנות ולבנות בית המקדש בזה"ז, ואנו מצווים להמתין למשיח צדקינו שיבנה הבית המקדש. בהקדמת הספר כתב המחבר:

וכאשר באה השמועה הזאת [א.ה. אודות ספרו של ר' צבי קאלישער] לאזני, נתתי שמחה בלבי, ואמרתי אמנם יש מקוה לישראל על זאת, הלא זה הדבר אשר אליו נכספה וגם כלתה נפשנו, ועל זה דאבה נפשנו זה כמה, הנה בא העת צץ הצפירה, אשר בו נשיג מאווי לבנו, ואף כי היה הדבר בעיני לזרא מחמת הרבה מניעות אשר עלו ברעיוני... בכל זאת אמרתי, אם גם כי הדבר רחוק ממך, אולי ימצאון חכמי לב אשר לבם שלם בדבר יותר ממך, ולהם נגלו תעלומות חכמה הנסתרים ממך, המה ימצאו פשר דבר בזה, ולזאת מהרתי להביא הספר אל חדר הורתי.

אבל בעו"ה, כיום אם אחד רוצה להוכיח שנתגלה לנו מהות החילזון, כל העם מקצה נתמלאים רוגז חרון אף וכעס (אם כי אינו ברור להם למח), ובלי להביט אל טענותיו וראיותיו, צועקים עליו בכל מיני טענות שונות ומשונות שאין להם שייכות להנושא כלל.

והנה אנחנו יצאנו שלעת עתה אין הוכחה על המורקם שהוא החילזון, ואדרבה נראה שהוא אינו. אבל בודאי עלינו לחפש אחר החילזון בכל כוחינו, ובעו"ה כולנו נזכה ללבוש תכלת בקרוב.

לצערי הרב, אני מוכרח להעיר שגם תומכי המורקם אינם נקיים, ולדאבון לב בהרבה מספריהם (אבל בהכרח לא כל) נמצאים סילופים חמורים וגם פגיעות ברכותינו הראשונים

ז"ל, דבר המטיל חשש כבד על כל כוונתם. על המעיין בדבריהם לזהר לבדוק כל דבר בפנים. ודי בזה.

ובקשתי שטוחה לפני כל מי שברצונו לקרוא קונטרס זה, שיתחיל מן המאוחר, היינו ה'תשוכה נוצחת' הנדפסת בסוף הקונטרס, ויראה מעצמו אם הדברים נכונים.

הנני להודות לאגודת 'פתיל תכלת' על העזרה שנתנו לי, ובפרט בענין דברי חכמי אומות העולם והמציאות שהיה קיים בימי קדם. גם נעזרתי הרבה על ידי הקונטרס הנפלא 'לבוש הארון' שהמחבר הרבה להביא כמה דברים נחוצים מכתבי חכמי האומות וכדו', ואף ענה לי על כמה משאלותי. ובמיוחד אני חייב להודות להאברך כמדרשו ר' ישראל בארקין שליט"א שדיבר עמי זמן ארוך וסייעני רבות בבירור וליבון סוגיא זו. והגם שדעתו הוא שהמורקם תרונקולום הוא החילזון, הוא בעצמו העיר על כמה דברים שלא הרגשנו בם, והבאנום בתוך הקונטרס כאשר עיני הקורא יחזה מישרים.

ויהי רצון שבקרוב נזכה לביאת גואל צדק, בנין בית המקדש, וגילוי התכלת.

העורך

סימן א'

האם כל חילזון שאפשר לצבוע ממנו כחול בהכרח כשר לתכלת

א'. ביאור מילת 'חילזון'

קודם כל יש לברר מהו "חילזון". והנה בדברי חז"ל מבואר שהחילזון יש לו נרתיק הגדל עמו (דברים רבה ז', י"א). וכפי הנראה כוונתם לחומט. וברש"י (ע"ז כ"ח ע"ב) פירש:

משקדי חלזוני: לימ"ץ בלע"ז, מין חלזון.

ומבואר מדבריו שחילזון הוא שם כולל, שהרי כתב שמשקדי הוא מין של חילזון. ומתרגם מילת חילזון לימ"ץ, שפירושו חומט. וא"כ יוצא לנו שחילזון הוא שם הכולל בתוכו כמה מינים, ויתכן אבל לא ברור מדברי רש"י שכל חומטים נכללים בתוכו (כי אולי הכוונה בלימ"ץ הוא רק שהחילזון הוא מין חומט, לא שכל חומט נקרא חילזון). עכ"פ חילזון התכלת בודאי חומט הוא. וכן כתב רבינו היעב"ץ (סידור היעב"ץ, פרשת ויאמר, ד"ה תכלת) שהוא חומט הים, ועוד הרבה אחרונים (עיין בספר לולאות התכלת שהאריך בזה והביא מראה מקומות לרוב)¹. ואפילו האדמו"ר מראדזין ז"ל, שטען בתוקף כי החילזון הוא הקאטלפיי"ש, כתב שהפשטות הוא שהחילזון הוא חומט (מאמר 'פתיל תכלת', פרט א', סימן ה'):

...כי קודם שראיתיו [א.ה. הקאטלפיי"ש, שלדעתו הוא החילזון], רק מדברי המדרש החלזון הזה כשהוא גדל מלבושו גדל עמו, הייתי סובר שהוא ממיני הצב [א.ה. כוונתו לחומט כמבואר מהא דכתב שכן הבין התפארת ישראל] למינהו שהם גדלים בלבוש וכיסוי עצם קרני, וכן הבין הגאון בעל תפארת ישראל [קופת הרוכלין ד"ה והנה (הובא להלן סימן ג', אות ו')...]...

ב'. דברי התוספתא

עכשיו שנתבאר שהחילזון הוא חומט, יש לדון: האם יש רק חילזון כשר, וממילא כל בע"ח שנוכל לומר עליו שהוא חילזון, דהיינו שהוא מין חומט, ואפשר לצבוע כחול מדמיו, בהכרח הוא חילזון התכלת (או שיש כמה מיני חילזונות וכולם כשרים), או שמא יש חילזון הפסול נמי. כמובן הנ"מ למעשה גדולה מאד, באופן שנמצא חומט הצובע, אבל כפי הנראה אותו חומט אינו מתאים אם סימני חז"ל כי אם בדוחק גדול (כמו המורקס, עיין לקמן סימן ג'). תומכי המורקס נקטו בודאות כהצד הראשון - אין מושג של חילזון פסול. וכך פותח הקונטרס

1 יציין שזה אינו פשוט כל כך (ראה לקמן סימן ג' אות ח') וכמובן אם החילזון אינו חומט כל הנדון על המורקס אין לו התחלה. אבל הפשטות הוא שהחילזון הוא בן מין חומט ולכן לא הארכנו בפרט זה.

חותם של זהב:

איתא בתוספתא מנחות (פ"ט נ ו'): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה" למדנו מלשון זה, כי לא נודע להם שום דבר בגוון תכלת הפסול לתכלת אלא הבא שלא מן החלזון, דבשום פנים א"א שיבוא הלשון אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה אילו יש חלזון נוסף הפסול לתכלת שצובע באותו גוון כחלזון הכשר. ואפילו לשון עליגים אינו... ולפי"ז אם ימצא דבר ששמו חלזון, ושימש בזמנם לצביעה ואפשר לצבוע בו גוון תכלת, ודאי הוא החלזון הכשר לתכלת.

כמובן, שאם המילה 'חלזון' הוא שם כללי למין מסויים של חומטים, אבל לא שם כולל לכל החומטים, נפלה כל הבנין. אבל אם אין הדבר כן, והוא שם כללי לכל חומטים, צע"ג במסכת ציצית:

...אין צובעין תכלת אלא בחלזון חלזון למה הוא דומה ברייתו דומה לדג וכו'...

וכן בגמ' (מנחות מ"ד ע"א):

חלזון זהו גופו דומה לים וכו'...

והרי חלזון הוא שם כולל לחומטים, ומה זה דומה לים וכו', ומה תועלת יש בנתינת סימנים אם זה קאי על כלל החומטים, ומה גם שבשום פנים ואופן אין סימנים אלו מתאימים לרוב חומטים וכפי שהעידו תומכי המורקס עצמם. וברור בלי שום צד ספק שכשחז"ל מדברים על חלזון לגבי תכלת, כוונתם לחלזון התכלת דוקא. ויותר מזה מבואר בדברי רש"י בסנהדרין צ"א ע"א, שהגם שהגמ' שם לא דיבר כלום על תכלת, רק אמרו שיש חלזון שדרכו לעלות מן הים אל ההרים, רש"י ביאר שהכוונה לחלזון התכלת דוקא, הגם שלא פירש הגמ' מאומה, וכנראה למד זה מהמבואר שם בגמ' שהחלזון עולה על הארץ, דבר שמתאים עם הגדרת הברייתא במנחות (מ"ד ע"א) שהחלזון עולה לאחת לע'. וזה פשוט שכוונת חז"ל בהתוספתא הוא רק לחלזון התכלת.

וכל זה מוכח מהא דהשמיט הרמב"ם דברי התוספתא, הגם שהאריך בסימני החלזון, השמטה שאין לה הבנה אם לא כמו שכתבנו שאין שום ראיה מן התוספתא שכל חלזון שאפשר לצבוע ממנו כשר לתכלת.

וכל זה לפי דברי רש"י, ועל אחת כמה וכמה לפי דברי הערוך (ערכי חלזון) שהמילה חלזון יש לו ב' פירושים, חלזון התכלת וחלזון אחר העולה על ההרים, ודלא כמו שטעה אחד שהכוונה הוא לחלזון בכלל, דהיינו חומט, דעיי"ש בערוך שמבואר שחלזון זה משריץ בהרים (ודוקא הרים, עיין שם בגמ' דמתחילה מדבר על עכבר מסוים הנמצא בבקעה) לאחר גשמים, ובתחלה נראה חלזון אחד ולמחר כל ההר נתמלא עם חלזונות, דבר שאינו מתקיים בחומט מן השורה² [וראוי להעיר דלפי פשטות דברי הערוך אין זכר שזה החלזון העולה

2 וברמזכ מתייד דוד והלקושי חבר בן חיים (חובאו להלן) שמדבריהם ברור שדעתם הוא שיש ב' מינים מסויימים, ולא שאחד מן הערכים הוא שם כולל והשני בריה מסומיית הנכלל בו.

להרים יש לו נרתיק (דהיינו, שאינו מבואר שהוא חומט), וכבר דייק כן תלמידו של החתם סופר ה'לקוטי חבר בן חיים' בשם גאון א' (חלק א' הערות על החתם סופר, סימן ל"ט). אולם במוסף הערוך שם העיר ש"גם זה יש לו נרתיק", ותמה עליו ה'יד דוד' ('מנחת עני', עמוד קי"א) "ולא ידעתי מנין לו זה". כלומר, לפי הערוך יש ב' חיות מסויימים המכונים בשם חילזון. וא"כ פשוט שאם אומרים חילזון הכוונה הוא רק לאחד מהם ולא להאחר שאין לו שייכות כלל (ועיי"ש בהערוך שמביא כל מקום שהגמ' מזכיר חילזון ומבאר איזה חילזון הוא). וא"כ כאן שברור בלי ספק שבחילזון התכלת עסקינן, אין מקום לדיוק זה. וראה לקמן סימן ג' (אות ג'), שלפי שיטת רש"י במציאות החילזון א"א לומר שהמורקס הוא חילזון התכלת, ורק לפי דברי הערוך והיד רמ"ה שייך הדבר.

סוף דבר: אין שום ראייה שכל חילזון כשר לתכלת.

ג'. הראיה מן הגמ' במנחות

הגמ' במנחות (מ"ב ע"ב) מביא שני בדיקות שעל ידם אפשר לברר אם חוטי ציצית (שאינו ידוע במה נצבעו) צבועים בתכלת, או עם קלא אילן הפסול.

...והא ר' יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה מיייתי מגביא גילא ומיא דשביליתא ומימי רגלים בן ארבעים יום ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא. איפריד חזותיה פסולה, לא איפריד חזותיה כשרה. ורב [אויא] משמיה דרב עזירא אמר מיייתי חמירא ארכתא דשערי ואפיא לה בגווייה אישתנאי למעליותא כשרה לגריעותא פסולה.

החותם של זהב (שם) מביא ראייה לדבריו מהמשך הגמ':

גם מהגמרא יש להוכיח שקיים חילזון אחד בלבד שצבעו כקלא אילן, דאמרינן במנחות (מ"ג ע"א) "מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי בדקוה בדרב יצחק בדר"י ואיפריד חזותיה בדרב אדא ואשתנאי למעליותא סבר למיפסלה אמר להו רב אחאי אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא?!" מפשטות הלשון ומאי דבעי ר' אחאי להכשיר מכח סברא זו, ... ולא אסיק אדעתיה אפשרות שאולי נצבע במשהו אחר, משמע דקיימא לן שמלבד קלא אילן אין צבע נוסף הצובע כחול כזה, (היינו קלא אילן) אלא חילזון התכלת.

אולם כבר כתב הכסף משנה (ציצית, פרק ב', הלכה ח'):

...ובגמ' לא אמרו אלא חוץ מקלא אילן והוא צבע תכלת בשאר צבעים שלא כדם חלזון.

הרי דפשיטא ליה דקלא אילן הוא כינוי לכל צבע כחול, וההבחנה מועיל לכל צבע שאינו תכלת. ואם לא ירד, בהכרח אינו תכלת. וא"כ בודאי יש צבעים נוספים, ויתכן שאף דם המורקס בכלל.

בעלי המורקס טענו שזה אינו, שהרי חז"ל השתמשו במילת קלא אילן במקומות אחרים דוקא לקלא אילן, כמו בבב"ק צ"ג ע"ב: רבא אמר לעולם לא פליגי רבנן עליה דרבי שמעון בן יהודה ושאני צבע הואיל ויכול להעבירו ע"י צפון וכי קתני התם לא הספיק ליתנו לו עד

שצבעו פטור ואוקימנא כדברי הכל בקלא אילן דלא עבר. וא"כ גם כאן הכוונה הוא דוקא לקלא אילן. ובכח טענה זו דחקו ועקמו הדברים הפשוטים של הכסף משנה. ומטענתם נראה שחשבו שלפי פשטות הכסף משנה אין שום דבר המכונה קלא אילן, אלא שהוא שם כולל לצבע כחול. אבל מעולם לא עלה על הדעת לומר כן - אלא פשוט שזהו "דברה תורה כלשון בני אדם", כדרך העולם לכנות כלל על שם הדבר המצוי בו. ומצינו מאות מקומות בחז"ל שעשו כן, ולדוגמא א' מיני אלף, עיין בבא בתרא ל"ח ע"ב ורש"י שם (ד"ה מחזיקין בנכסי בורח):

האי דנקט בורח לאו דוקא דהוא הדין לכל מרחיקי ארצם אלא אורחא דמילתא נקט שאין דרך בני אדם להחזיק בקרקע של אחרים בגזל אלא בקרקע בורח.

והוא 'תמוה מאד', שהרי יש הרבה מקומות שדברו חז"ל על בורחים דוקא. ומצוה ליישב...

הבה נציג עוד 'פליאה נשגבה' מגמ' ערוכה (בבא מציעא ס"א ע"ב):

...אמר הקב"ה אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור אני הוא שעתיד ליפרע ממי שתולה מעותיו בנכרי ומלוה אותם לישראל ברבית וממי שטומן משקלותיו במלח וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא.

הרי הדברים נפלאים - שהרי יש מקומות שדיברו חז"ל דוקא על מעות, דוקא על מלח, ודוקא על קלא אילן. וא"כ הרי 'גמ' מפורשת שלא יפרע ד' מן התולה מרגליות בנכרי ומלוה אותם ברבית, מן המקלקל משקלותיו שלא ע"י מלח, ומן הצובע ציציותיו בצבע כחול שאינו קלא אילן. ואפילו אם יטעון הטוען שאולי לא היה צבע כחול אחר בימיהם חוץ מן הקלא אילן, וכי חסרים דרכים לעשות תכלת פסול אפילו בדם חילזון? הרי אין ספק שקרה שנפסל התכלת בעת צביעתו מידי פעם. והנה לפי דברי הגמ', יוצא חידוש נפלא שלא יפרע ד' ממי שלובש תכלת פסול, ורק הלובש קלא אילן הוא העתיד ליתן את הדין.

אלא פשוט הוא שכל מקום שמבואר הדבר שדוקא בקלא אילן עסקינן, הכוונה הוא דוקא לקלא אילן, וכשמדברים על קלא אילן סתם הכוונה הוא לצבע כחול שאינו מדם החילזון.

אבל אפילו אם נימא שקלא אילן הוא רק קלא אילן, נראה דאין משם אפילו סרך ראייה, מן הסיבה הפשוטה שחז"ל בודאי ידעו מה יקרה עם המורקס עם יעשו ההבחנה עליו, וע"כ או שמתחזק מראיתו, וא"א לבחון בינו לבין התכלת (ואינו מובן למה נקטו תומכי המורקס בודאות שיש דרך להבחין בין תכלת וכל צבע פסול). ולא היתה אפילו חשש רחוק על סתם תכלת שהוא מהמורקס, שהרי דם מורקס היה משאת נפשם של מלכי ושרי הגוים, ואפילו טיפה ממנה עלה להון תועפות, וכמש"כ פלינוס על צמר הנצבע עם דם המורקס:

"...Which could not be bought for even one thousand denarii per pound."

(Pliny, Chapter 63)

וממילא לא היה בנמצא אצלם כלל. או שגם דם המורקס נמס כשעושין ההבחנה עליו, ורק

שדיברו חז"ל בהוה. וכבר כתב הגר"מ פיינשטיין זצ"ל (אגרות משה יו"ד ב', קל"ג):

...פרש"י על בדיקה זו שאיתא בגמ' [א.ה. מנחות] ריש דף מ"ג בבדיקה דר' יצחק בדר"י איפרד חזותיה פסול, שהוא נתקלקל המראה פסולה דקלא אילן הוא, והרמב"ם אף שלא הזכיר שהוא קלא אילן הוא משום שאין צורך דאפשר איכא עוד מינים, ואולי ידע דודאי איכא עוד מינים שעושין מהם ע"י סממנים צבע התכלת, אבל כולם הם צבעונים משחירים שע"י תערובות הסממנים דקמוניא וכיוצא בהן נעשות תכלת אך כל הצבעונים נפרדים ואינם עומדים כדם החלזון.

גם י"ל שאפילו אם המורקס מפריד חזותיה בהבחינה הא', ומתחזק מהבחינה השניה, לא עלה חשש רחוק זה שאולי נצבע הצמר בדם המורקס על דעתם כלל, שהרי לרוב יקרותו לא היה בנמצא לסתם אינשי בשום פנים, כדבארנו.

סימן ב'

הדרך לברר מהו חילזון התכלת

א'. האם אפשר לברר מהו החילזון על פי סימני חז"ל

הנה יש ב' מיני מהלכים לברר מהו חילזון התכלת. סימני הגמ', ולהבדיל דברי חכמי האומות ומה שהחוקרים מצאו מימי קדם. ומי שרוצה להעמיד סוגיה זו על בוריה ראשית מלאכתו הוא להחליט האם ב' מהלכים אלו שניהם נכונים, ואם לשניהם יש תוקף איזה מהן עיקר ואיזה מהן טפל.

ואם היינו מדמים שבלי ספק סימני חז"ל הם העיקר, החותם של זהב מלמדנו שטעינו (אות י''):

ובהקדם לביאור מאמר זה יש להבין לשם מה נאמרו סימנים אלו, אי משום דראו חז"ל ליתן סימן לדור אחרון שיגנו להם החילזון ויגלוהו, וע"ז אמרו שלא יוברר להם החילזון אלא ע"פ סימנים אלו. או שר"ל גם לבני דורם דאותו חילזון שעדיין משתמשים בו זוהי צורתו, והוצרכו לזה או כדי ליתן סימנים למבקשים אחריו כדי למוצאו בקל או משום טעם אחר בעניני אגדה. (ובאמת גם אילו ענין הברייטא הוא בדברי אגדה מ"מ ודאי יש להם ביאור כפשוטו ובודאי לא יתכן לזהות את החילזון אלמלא א"ש עם סימני הגמ'). ונראה, דאם כוונת הברייטא לומר סימן לדור אחרון כדי לגלותו ע"י ג' סימנים אלו דווקא ולא ע"י שום דבר אחר, ולחלק בינו לחילזון פסול אחר הצובע תכלת, היו אומרים סימנים ברורים יותר וכמו שכתבו בכל מקום כגון בסימני כשרות החיות, עם פרטים מדויקים וברורים מזוקקים להעמיד הדין על בריו. ולא דברים מעורפלים על דימיון שלא נתפרש לאיזה נקודה כוונתם.

וכל הרואה יתמה, הלא כמה וכמה דינים אין שיעור, כולל דברים הנוגעים באיסור לא תעשה דאורייתא וכו', נאמרו בצורות מעורפלות מאד? הלא נמצא לרוב שבמקום אחד חז"ל ביארו דבריהם ובענין דומה סתמו? וכל בר בי רב דחד יומא יודע שאם כדברי ה'חותם של זהב', ביטלת כל התורה כולה. וכבר הפריך האדמו"ר מראדזין דברים אלו מכל וכל (שפוני טמוני חול ביטול הטענה השלישית, תשובה ב'):

...והרי חז"ל סמנו לנו את החילזון במס' מנחות תנו רבנן חילזון זה גופו דומה לים וברייטו דומה לדג וכו' יעו"ש, ונראה ברור שמשום הכי גופיה סמנו אותו, לאשר חז"ל שערו בחכמתם אשר לסיבת גלותינו וליקרת מציאותו קרוב הדבר שישכת מאיתנו איזה הוא זה החילזון, לזאת ציירו וסמנו לנו סימני החילזון לידע ולחפש אחריו כשיהיה לאל ידינו. תדע שהרי הרמב"ם ז"ל בחיבורו העתק ברייתא זו, ודבר ידוע הוא שהרמב"ם בחיבורו אינו מביא דברי אגדה רק מה שיש נפקא מינה לדינא, אלא ודאי מייתי לה לדינא שנוכל לסמוך על

סימנים הללו שזהו החלזון להכשיר דמו לתכלת.

וקדמו המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות סימן ה'):

...וסברא הוא שיחזור הדבר לקלוקולו ויהא תכלת מצוי, כל שכן למאי דכתב סמ"ג (עשה כ"ו) דאותו דג חילזון הוא בים המלח וכתב סימנין, בקל היה לעשות תכלת.

הרי דנקט לדבר פשוט שמטרת הסימנים הוא כדי שנברר מהו החילזון, ושאונו יכולין למצוא אותו על ידי הסימנים, הגם שראה אותם ואיך שהם כל כך מעורפלים.

ומה שהעירו מהא דהרי"ף (והעתיקו הרא"ש) כתבו הלכות (הלכות קטנות בסוף מסכת מנחות - הלכות ציצת) תכלת ולא הביאו סימני החילזון, אכן הדבר צריך עיון, אבל מצד שני פשוט הדבר שלא היה כוונתם לומר שכל חיה בעולם הוא כשר לתכלת, כמובן. והרי לא הביאו התוספתא של 'הביא שלא מן החלזון פסולה' נמי, וכי סבירא להם שאפשר להביא תכלת מנמר? וד' יאיר ענינו בזה, אבל עד שזה יקרה א"א להביא ראייה מדיוק זה. ויש להעיר דב'לקוטי הלכות' לרבינו החפץ חיים ז"ל (ריש פרק התכלת), כשמביא דברי הרי"ף, ב'תורת הקדשים' ציין לסימני הרמב"ם, ולכ' ס"ל דגם להרי"ף הסימנים מכריעים.

ומה שטענו שמצינו הרבה מקומות שחז"ל ציירו דברים באופנים שלא היו עולים על דעתנו שכוונתם לזה, ולמשל מה שאמרו על אתרוג שהוא דומה ללב, וממילא אי אפשר לבנות על סימנים אלו, אינו נראה כלל. מלבד מה שכבר הוכחנו מן הראשונים שזה אינו, הרי כל המקומות שהם מצאו היו כשחז"ל דברו על דבר שהיה ידוע לנו כבר וחז"ל דימו אותו לדבר אחר, ולא היתה כוונתם ליתן לנו סימנים לברר מהו אותו דבר. ואדרבה, כשחז"ל נתנו סימנים הם ברורים וניכרים, כמו בחולין (נ"ט ע"א) בסימני החיות (וכמו שציין בעל החותם של זהב (שם)).

וטענו עוד שממה שכתב החכם צבי ז"ל (נ"ו) שדרך אנשים לומר על שאינו דומה שהוא דומה, וכדמצינו לחז"ל גבי תכלת דומה לים, מוכח שאי אפשר לעמוד על כוונת חז"ל בסימנים אלו, שכתבו ש'גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג'. אבל פשוט הוא שאם חז"ל באו ליתן לנו סימנים, והראשונים לא פירשו מאומה והביאם הלכה למעשה, שאין לנו אלא מה שענינו ראות.

ובאמת על גוף טענתו של החותם של זהב מונחת תמיהה גדולה - הלא היא הנותנת, שאם חז"ל נתנו סימנים הם ברורים כפי הצורך, ומוכח מזה שעדיין לא פגשנו החילזון וממילא הסימנים מעורפלים לנו (משל למה הדבר דומה למי שנתן לאחד כמה סימנים של הארי, ולדוגמא שיש לו הרבה שערות סביב ראשו, והוא מגיבורי החיות, וקולו חזק מאד. הגם שבסימנים אלו בלבד היה די לנו להבין שמדבר על הארי, לאדם שלא ראוהו מימיו לא יהיו ברורים כלל. ואם הוא ילך לראות בחיות הארץ, אין ספק שיתמה על סימנים אלו שאפשר לאומרם על הרבה חיות שונות ומשונות. אולם כשיפגוש את הארי יבין מיד שזהו החיה המבוקש). ובאמת הסימנים בכלל אינם מעורפלים כל כך, רק שאינם מתאימים להמורקס

(וכפי שיתבאר להלן בסימן ג' בעז"ה), וממילא טוענים שהסימנים 'אינם ברורים'.

החותם של זהב תומך יסודו בראיה מן הערבה (אות א'):

...ואפילו במצוות ערבה הידועה ומצויה לכל, האריכו בסימניו ובסימני צפצפה כדי שלא יתחלפו (סוכה ל"ד ע"א). כ"ש בזה שטעותו קרובה, ודאי לא היו כותבים סימנים שאינם ברורים כל כך.

ונראה לפרש דטעותו היה קרובה דהרי רוב יהודים בזמן חז"ל היו עשירים מופלגים מאוד, ובנקל יוכלו לטעות ולקנות צבע כחול אחר [שרק המלכים השתמשו בו לרוב יוקרן] שהיה שווה יותר מכסף וזהב, וכן לא הבינו שהגוי המוכר אין לו דין מומחה הנצרך לתכלת וכו' וכו'...

והנה לגבי ראיתו מצפצפה, זה בודאי הערה נכונה, ויל"ע מהו באמת הסיבה שנתנו חז"ל סימנים לצפצפה אחר שכבר נתנו סימנים לערבה הכשר? ובפרט שבמקומות אחרים שנתנו חז"ל סימנים לא טרחו ליתן סימנים להיפך נמי (לדוגמא, עיין חולין נ"ט ע"א שחז"ל לא נתנו סימנים לכשרים ולפסולים זולת אם באו להשמיענו חידוש). והרב הורוביץ בודאי ישמח ויגל כשיתגלה לו שכיוון לקושית התוס' שם (ד"ה קנה שלה):

כיון דפירש סימני ערבה הוי סגי. אלא להכשיר אף שאין בו ג' סימנים אלו כגון חילפא גילא לפיכך קתני סימני צפצפה למימר דוקא הני.

וא"כ הרי חז"ל לא נתנו סימני הצפצפה כדי לידע מהו פסול, וכפי שהבין החותם של זהב, שבזה היה סגי עם סימני ערבה. אלא להודיענו שדוקא עם כל סימנים אלו הוא פסול.

ב'. מטרת הסימנים לפי תומכי המורקס

ולפי דברי תומכי המורקס, לשם מה הביא הגמ' סימנים אלו? כך היא תשובת החותם שם:

והביאור הפשוט יותר הוא דהסימנים נועדו למבקשים אחריו, לזהותו משאר חלזונות. ואף דאין חשש טעות כיון דאין חילזון נוסף הצובע תכלת, רצו להודיע איך לזהותו יותר בקל אף למי שאין מכירו.

אבל אחרי מחילת כבודו, מה שכתב אינו נראה כלל, וכי חז"ל והרמב"ם טרחו לכתוב סימנים מפורטים [שלפי דברי הרב הורוביץ אינם שווים כלום, ואינו מובן איך הם עוזרים לציידים כלל, ובפרט לפי הדוחקים השונים שנשנו בביאר סימני המורקס, הרי אם לא היה צובע לא היה אף עולה על הדעת להשוב עליו כהחילזון] כדי שציידים חדשים יבחינו בו. הנה מלבד שזה אין לו שחר כלל, כמבואר לכל מי שפתח גמ' מעודו, יש לתמוה: להניח שיצא הרמב"ם מגדרו ומטעם הכמוס הכניס דברים שאינם להלכה כלל, וגם להניח שרצה לעזור לציידים החיחילזון, הרי כבר פסק ההשתמשות בתכלת אצל יהודים בימיו, כמו שהעיד הוא בעצמו בפיה"מ (מנחות פרק ד', ד"ה הסולת), ואפ' אם המורקס הוא החילזון הרי רק גוים היו צדין

אותו, ולמה בזבו הרמב"ם זמנו בסיוע שאין בו ממש להם? והמעייין הישר יראה שיש עוד הרבה תמיהות על דברים אלו.

הרב טבגר ביאר מקום הסימנים באופן אחר ('מאמר התכלת'):

...יש בדברי חז"ל דברים הנאמרים על דרך האגדה, שהם כחידה שאי אפשר לעמוד עליהם, אלא אם כן מבינים את התכלית הנרמזת בתוכם... כללו של דבר לא ניקח את הברייתא, לפי סברתינו בה, כיסוד לסימני החלזון, אלא להיפך, אחר שנמצא בע"ה את החלזון בדרכי החקירה ההגיונית, אולי נזכה להשכיל דבר בדברי הברייתא.

אבל דברים אלו הם דברי תימה, דאין שום הוכחה מדברי הגמ' שם שהסימנים הם דברי אגדה, וכמו שכבר כתבנו שמהא דהביאם הרמב"ם והסמ"ג מוכח שתכליתם הוא כדי לברר מהו החלזון, ועל כן פשוט שנאמרו להלכה. הרב טבגר מנסה להראות שא"א לומר שסימנים אלו יהיו הבסיס לבירור החלזון, שהרי:

...קשה לעמוד על כוונת חז"ל באומרים שהוא עולה אחד לשבעים שנה - אם כוונתם שאינו מצוי או כוונה אחרת יש להם בזה. ...וכן אין להכריח מכאן דהיורק של התכלת תלוי בזה שהחלזון אינו מצוי, כי אולי כיונו במלה "לפיכך" לקשור ביניהם בנמשל ולא במשל. ואולי כוונתם גם לומר, שהתכלת דמיה יקרים, כי בדמו של חלזון זה צובעים אותה, וחלזון זה ידוע כיקר ערך או להיפך, כיון שצובעים בו תכלת, והתכלת יקרה בהיותה מבוקשת ביותר, דמיו של חלזון יקרים, ועולה אחד לשבעים שנה - דבר בפני עצמו הוא (וזה נראה לי עיקר).

אבל דברים אלו תמוהים, ולנו לא היה קושי הבנה לא בדברי חז"ל שהחלזון עולה אחת לשבעים שנה שרש"י נקטו כפשוטו, ולא בכוונת חז"ל ב'לפיכך דמיו יקרי' שפירש רש"י שם שמשום שעולה אחת לשבעים שנה דמיו יקרים. וכנראה שלא סבירא ליה לרש"י שאי אפשר לעמוד על כוונת חז"ל.

רק אם יאמר אדם שאין תוקף לדברי הראשונים, ואז הוא קשה להבין הסימנים יהיה הכרח שהם "על דרך אגדה" (משפט הצ"ב, ובפרט שמיד אחר שהרב טבגר כתב מילים אלו הביא דברי הרמח"ל ב"מאמר על ההגדות", ומשמע שהוא אגדתא כפשוטו, וצריך עוד עיון...), ויש לעשותם טפל (וממילא כל דוחק שאפשר לאיש למצוץ מאצבעותיו הוא "הפשטות", כאשר עיני הקורא יחזה לקמן בעז"ה בסימן ג' בביאור הסימנים של חז"ל) ולפלא שלא עמד על זה לא האדמו"ר מראדזין, לא הרצוג, ואפילו א' ממפרשי הגמ' או הנושאי כלים על הרמב"ם לא הרגיש בהוכחות אלו (והתמיה הגדולה שיש על הרמב"ם שהביא אגדתא סתומה באמצע הלכות ציצית). וכנראה שמקום הניחו לו להרב טבגר מן השמים.

והנה עדיין צריך עיון גדול "אגדתא" זו מה טיבה ומה בא ללמדנו (וע"כ שהוא מיוחד בחשיבותו, שהרי הרמב"ם הביאו בתוך הלכותיו, ולא מצינו לו שיבא שום אגדתא זולת זה...).

ג'. טענה נוספת על הבירור על פי סימני חז"ל

והנה הרב טבגר (מאמר 'תכלת' - ארגמון או ינטינה?) יש לו טעם נוסף למה לא ניתן לומר שהעיקר הוא סימני חז"ל:

...יש לשיטת הזיהוי ע"פ סימנים חולשה ידועה (שעמדתי עליו כבר במקומות אחרים), והיא שגם אחרי שמצאנו חלזון שמתאים לדעתנו לסימני הזיהוי שבמקורות - אין ביטחון שאין חלזונות אחרים שעדיין לא מצאנו, או שלעולם לא נוכל למצא אותם משום שכבר נכחדו, שיש בהם בדיוק אותם הסימנים. מי שבא לסמוך על שיטה זו צריך להבטיח סריקת מכלול בעלי החיים שהיו בזמן חז"ל, ולהראות שמתוך כולם נמצא מתאים לסימנים הללו בעל חיים אחד בלבד, מעשה כמעט בלתי אפשרי.

במאמר "בענין חידוש מצות תכלת" ביאר הרב טבגר:

בכל זיהוי על פי סימנים צריך שימולאו מספר תנאים: א. קבוצת המועמדים לזיהוי צריכה להיות שלמה. ב. יש לבדוק את כל המועמדים על פי הסימנים המזהים ולבחור מתוכם את המתאימים. לדוגמה: בבואנו לזהות בחור מסוים מתוך הישיבה על פי תיאור שקבלנו (ואין לנו ידיעה שהוא בלעדי לאותו בחור), עלינו לוודא שלפנינו כל הבחורים, לבחון את התאמת התיאור לכל אחד ואחד, ורק אם אחד מתוכם בלבד מתאים לתיאור, נוכל לקבוע בוודאות שזהו הבחור המבוקש. כמו כן, התיאור המבוקש צריך להיות חד משמעי ואינו ניתן לשינויים. לדוגמה: "רזה" או "שמן" - אינם סימנים קבילים, כי הם יחסיים ועשויים להשתנות. יש לציין, שכללים אלה מחייבים כל מזהה על פי סימנים (שלא הוכחה בלעדיותם), בין אם הוא מודע לכך בין אם לא.

ראשית, כמדומה שבלא כוונה קלע הרב טבגר אל השערה במה שכתב שאין אנו יודעים שהסימנים הם מיוחד לאותו אדם. והנה אם חז"ל נתנו סימנים כדי שנכיר מהו חילזון התכלת, אין צריך לפנים שהם מיוחדים לו ואינם קיימים בחילזון אחר. ולגוף טענתו, אין שום סברא לומר שאנו מחויבים לחשוש שטעינו בהבנת הסימנים. מה שאנו כן צריכים הוא לעיין בדברי חז"ל ובדברי הראשונים, ולהעמיק בהם כפי שידינו מגעת.

וכמו שכתב האדמו"ר מראדזין (בהמשך דבריו):

...אשר לזה [א.ה.]: שהביא הרמב"ם הסימנים כנ"ל נראה ברור, לכשנשיג מין חלזון שיהיו נמצאים כל הסימנים שיתבארו בעה"י, אין לפקפק כלל לסמוך עליהם להכשירו לתכלת בלי בדיקה.

וכדאי לציין שעל אף ההשגות הרבות שהיו על דברי האדמו"ר מראדזין כמבואר בספר עין התכלת, אף א' לא בא עליו בטענה שא"א לעמוד על חילזון מסימני חז"ל.

והנה יש לעיין, למה נקטו בעלי התכלת שיטה כ"כ מוזר ובלתי מתקבל על הדעת? אולם כשתעיין בדבריהם בביאור דברי סימני חז"ל, הענין מובן מאיליו: לא היה ניתן לומר שזה הוא חילזון התכלת כלל ע"פ סימני חז"ל.

סוף דבר: סימני חז"ל הם העיקר, וכל השאר אינו יכול להיות יותר מרווחא מילתא.

סימן ג'

בביאור סימני חז"ל, דברי הראשונים ואחרונים, ושאר סימנים

ועכשיו יש לנו לשים המורקס בכור המבחן של סימני חז"ל, ולראות האם אכן זהו חילזון התכלת. והנה חז"ל והראשונים נתנו הסימנים כדי שנכיר בהחילזון, וכמו שבארנו לעיל (סימן ב'). וא"כ תנאי מעכב הוא שלא רק שיהא אפשר לדחוק ולתרץ הסימנים, אלא שע"פ הסימנים בלבד היינו מחליטים שזה הוא החילזון. ואפילו מי שיחלוק על זה בודאי יודה שכשכל הסימנים הם לכל הפחות דחוקים מאד וחלק מהם אין שום דרך לומר שעל המורקס תרונקולוס נאמרו, המסקנה הפשוטה הוא שהמורקס אינו החילזון.

איתא במנחות מ"ד ע"א:

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקריין. רש"י: גופו: מראה גופו. {וברייתו:} תבנית דיוקנו. ועולה: מן הארץ³. לפיכך: שאינו עולה אלא אחת לע' שנה דמיו יקריין.

א'. גופו דומה לים

המורקס עצם גופו הוא לבן.

רש"י ורבינו גרשום פירשו: דומה לים - מראה גופו. וברמב"ם איתא שהחילזון הוא כעין הים. הפשטות של רש"י ורבינו גרשום והרמב"ם הוא שצבע גוף החילזון דומה לים. מהגמ' (מנחות מג:) מבואר שים הוא כחול:

תניא היה ר' מאיר אומר מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד שנאמר ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר וכתוב כמראה אבן הספיר דמות כסא.

וא"כ לכאורה גוף החילזון צריך להיות כחול, דבר שאינו מתאים עם המורקס, וכמו שהודה הרב טבגר עצמו (מאמר התכלת):

...ברם החלזון שלנו - אין צבע גופו דומה לים!

ולגוף הענין, תומכי המורקס העלו ביאורים שונים בביאור 'דומה לים'.

3 עיין הנהות יעב"ץ שהכוונה לקרקע הים.

ביאור א': תומכי המורקס דחקו שהגם שאין צבע גופו דומה לים, כל מיני צמחים ירוקים נחים וגדלים עליו, ונעשים לחלק ממנו עד שקשה להפרידם. צבע ירוק הוא דומה לים, דאיתא בירושלמי (ברכות א', הלכה ב'):

תני בשם ר"מ... מגיד שהתכלת דומה לים, והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע וכו'.

וכעין זה במדרש שוחר טוב ובעוד מקומות. אבל נראה שא"א להביא ראיה מן הגמ' שם, שהרי בתלמוד בבלי אינו גורס דומה לעשבים (ונראה שיסוד המדרש הוא מהירושלמי, עיי"ש), וכבר פירש ב'מראה הפנים' שם:

מגיד שתכלת דומה לים וים דומה לעשבים וכו'. ובבלי מנחות דף מ"ג לא גריס אלא התכלת דומה לים והים לרקיע וכו' ולפי הגירסא בבבלי הוא כעין צבע שקורין אירנד'א בלע"ז ובלשון אשכנז בלו"א אבל לפי הגירסא דהכא משמע שהוא צבע ויר"א בלע"ז וכעין עשבים ובלשון אשכנז גר"ן, כ"כ התוס' פרק לולב הגזול דף ל"א ע"ב ד"ה ירוק ככרתי, ומסקו שם דעיקר מראה אתרוג הוא הצבע שקורין יח"לה בלע"ז ובלשון אשכנז גע"ל ע"ש.

הרי שהוא מחלוקת בין הבבלי וירושלמי הלכה למעשה, וכמובן שההלכה כהבבלי (עיי' רי"ף עירובין ל"ה ע"ב), ואותו גירסא בדברי רב מאיר נדחה הוא. ואם לאו, צריך התכלת להיות ירוק.

וגדולה מזו מצינו שהגר"א ז"ל (בהגהות בסוף המסכת) מוחק הגירסא של עשבים בהירושלמי, ולכאורה ס"ל שאי אפשר לכנות ירוק דומה לים (ודלא כתוספת שהביא דברי הירושלמי לגבי גוון תכלת (סוכה ל"א ע"ב ד"ה ירוק)).

וא"כ אין הכרח שחז"ל מכנים ירוק דומה לים.

אבל אפילו אם נטעון כן מסברא, הרי עצם גוף המורקס אינו ירוק רק לבן, והוא מקבל מראה הים מצמחים היושבים עליו. והוא דוחק לומר שכוונת חז"ל בגופו דומה לים היה לדבר שאין בו בעצם.

נחוץ להעיר שלא כל המורקסים גופם צבע ירוק, כפי שהעיד לנו רב ישראל בארקין שליט"א, וכמש"כ בכלילת יופי (עמוד 18, ד"ה כאשר יורד):

בחלקם כחול עד ירוק, וחלקם הוא בעלי צבע כתום ודומה. ובקשתי לראותם מאדם שאסף צדפים מהחלזונות של האק"ק [א.ה. ארגמון קהה קוצים, כינוי להמורקס] בארץ ישראל, ורובם היו בצבע כחול ירוק ולבן, אבל חלק מהצדפים איננו בצבע כחול.

כך שאי אפשר שחז"ל נתנו זה כסימן, שהרי אינו דבר מוחלט, ופשוט שלהיות סימן הדבר צריך להתקיים תמיד (זולת ציורים יוצאי דופן במיוחד, ולמשל כמו שהיו לעיתים רחוקות בהמות עם שלשה רגליים, ויתכן שהיו פרים שלא היה להם מפרסת פרסה וכו').

ביאור ב': הרב טבגר טוען:

ואפשר לפרש שכוונת "גופו דומה לים" היא שנרתיקו עשוי קמטים קמטים העשויים כגלי הים, ובזה הוא דומה לים עם המון גליו.

החותם של זהב מביא סעד לזה מגמ' ירושלמי (סוטה פרק ח' הלכה ג'):

כימא רבא... מה הים הזה בין גל גדול לגל גדול גלים קטנים...

וא"כ חזינן שדומה לים אפשר לפרש לענין הגלים. אבל ה"חידוש קטן" שאיזה "קמטים" על גוף המורקס הם דומים לגלי הים במשנת חז"ל כנראה שכח למצוא מקור לזה. לא מצינו בשום מקום דבר כזה, ואין ספק שאילו לא היו עליו קמטים היו מוציאים נקודה אחרת מגופו, ואם כל אחד יבא ויגיד סברת כריסו הלא אין לדבר סוף. ומצינו שתומכי המורקס עצמם לא ניחא להם פירוש זה (קונטרס 'כלילת יופי'):

יש שהבינו ש'מראה גופו', הכוונה שגופו עשוי כעין גלים, ויסתדר ביותר בדברי רש"י 'מראה גופו תבנית דיוקנו' (א.ה. ודלא כגירסת הש"מ), אבל לענ"ד זה רחוק ודחוק...

ובודאי שאין להניח פשטות הגמ' והראשונים שדומה לים הוא בצבע, ואין ספק שאם כוונת הראשונים היה לזה היו אומרים זאת בפירוש.

ביאור ג': בכלילת יופי טוען שאין צורך שהחילזון יהא דומה לים, רק לקרקע הים:

...ומקום המים שבים נקרא "ים" וכמ"ש הרמב"ן (בראשית א', י'): וקרא למקוה הימים "ימים", כאילו הוא "ים מים", לפי שקרקע המקוה נקרא ים... וכ"כ רבינו בחיי שם: ולמקוה המים קרא ימים. אין שם הים נקרא כי אם על החפירה...

והנה המורקס כשהוא יושב במקומו בקרקע הים, קשה מאד להבחין בו והוא ממש נראה כחלק מהאדמה.

אולם לא נראה לפרש כן, דהרי בלי ספק כשחז"ל אומרים "ים", כוונתם מבואר לים ולא לקרקעו, ולדוגמא 'דג של ים' (עיין בהסימן הבא), וכן הרבה. ופשוט שאם באו לתת לנו סימנים, לא היינו משנים מלשונם הרגיל בלי לפרש. וכמדומה שלא מצינו אף פעם שחז"ל ישתמשו בהמילה ים לקרקע הים.

סוף דבר: דומה לים צריך להיות בצבע דוקא, וא"א שיהיו יוצאים מן הכלל שגופם אינו דומה לים..

ב'. ברייתו דומה לדג

ופירש רש"י תבנית דיוקנו. ורבינו גרשום פירש צורתו.

זהו הסימן המעורפל ביותר, ורבו בו הפירושים. אבל לכ' אין שום מקום לומר ש'תבנית דיוקנו' של המורקס הוא דומה לדג. אולם תומכי המורקס מיהרו להשיב על זה:

ביאור א': הנה בנדה (כ"ה ע"ב) איתא:

המפלת סנדל וכו'... ת"ר סנדל דומה לדג של ים.

ובערוך ביאר (ערך רצם):

...[דומה] לדג של ים, שהוא רחב ודק וחד כלפי ראשו.

המורקס הוא רחב וחד כלפי ראשו באופן בולט. ולפום ריהטא זו היא טענה חזקה שאין עליו תשובה. אולם כד דייקת שפיר תראה שלא רק שאינו מועיל, אלא שתקנתם הוא קלקולם. הגמ' לא כתב "דג", אלא דג של ים דוקא, ובהכרח שאין הכוונה דג סתם, דהרי כל דג של ים הוא. וברש"י שם פירש (ד"ה דג של ים):

דג יש בים ושמו סנדל.

א"כ מבואר בפירוש שהדמיון היה לדג מסויים שהוא מיוחד בזה, ואדרבה חזינן להיפך שאין זה נקרא דומה לסתם דג. ומלבד שזהו פשטות הערוך, קשה מאד לפרש שכוונתו הוא כפי שנקטו תומכי המורקס, וכמו שכתב הלולאות התכלת (עמוד 127):

ומשום שאנו מושפעים זה יותר ממאתיים שנה מהזולאגיה החדשה המבחינה בין בעלי שדרה ימיים שדוקא להם קוראים דגים, משא"כ אלו בלי שדרה לא נקראים בשם זה, וגם העובדה שכיחודים אין לנו מגע עם הדגים הטמאים ולכן אנו משווים צורת דג מתיד לזה של דג טהור, לכן אני רואה לעצמי חוב להאריך קצת ולהוכיח שרוב בריות הים כלולים בשם דג בלשון קודש וכן - להבדיל - בהרבה לשונות עד העידן החדש. ...ובמילוני לאטינית מתרגמים "פורפור" ... "דג הארגמן". ...והרי הרצוג שאל מבקי בספרי או"ה הקדמונים מה הגדרת 'דג' בזמן העתיק, והשיב לו שבדרך כלל כל בעל חי ימי קרוי 'דג'.

עיינ שם אריכות גדול בענין זה, ובתוך דבריו הוא מוכיח שהגדרה זו לא היה מקובל כלל, והרבה מחכמי האומות הגדירו דגים על פי פרטים שונים לגמרי (למשל אם יש בו דם), כפי שהובא שם (עמ' 128, הערה 116) בשם הרצוג⁴. וכן נקט האדמו"ר מראדזין לדבר פשוט (שפוני טמוני חול, סימן ב', אות ב'):

...והא ודאי דאין לומר דוברייתו דומה לדג על דמות צורתו קאי, דאטו צורה אחת יש לכל הדגים, הרי כמה מיני דגים משונים בצורתם יש שאין צורתו של זה דומה לצורתו של זה כלל ... וא"כ איזה דמות תערכו לו...

עיי"ש שיש לו מהלך מחודש לפרש מה הוא הכוונה. וכמו כן כתב הרב טבגר בעצמו (ראה להלן) עכ"פ אי אפשר כלל לומר שעל זה כיוונו חז"ל, כשבימיהם לא היה זה נחשב כהגדרת דג.

והודה לנו רב ישראל בארקין שליט"א שזהו הביאור בהערוך, ומהעיון בכת"י של ספר הערוך

4 יצוין שהיו קדמונים שנקטו ש'ארוך וחד כלפי ראשו' הוא כן צורת דג, ראה בפ' דונש בן תמים לספר יצירה (פ"ו מ"ב), אבל בהחלט לא היה זה כלל מקובל.

מבואר להדיא כדברינו שהכוונה היתה לדג מסויים.

ביאור ב': הרב טבגר משתדל לבאר באופן אחר:

כאשר ל"בריייתו דומה לדג", רש"י פירש "תבנית דיוקנו", ורבנו גרשום "צורתו", וברמב"ם כתב סתם ו"הוא דג". ואולי הכול אחד, כלומר שהוא בעל חיים חביב כי אין צורה מיוחדת לדגים, ובלשון חז"ל כל דבר שבים נקרא דג, כפי שכתב הגר"א באלהו רבה על כלים פ"י, משנה א': "שכל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו". ולפי הנ"ל (א.ה. ביאור דומה לים שדבוק בקרקע הים ומקבל צמחי הים עד שקשה להבחין בו (ביאור ג' ב"דומה לים") שמצד אחד, החלזון הזה הוא בטל לים שדבוק לקרקעיתו, ומצד שני הוא חי ודרכו דרך דגים היא (כלומר בעלי חיים ימיים).

אבל דברים אלו הם קשים ביותר - וכי מפני שהוא נדבק לקרקע הים נאבד ממנו השם דג. אבל גדולה מזו יש להקשות, דע"פ זה דברי הגמ' הם תמוהים מאד, דלפי דברי הרב טבגר נמצא שחז"ל חזרו על דבריהם ונתנו אותו סימן (שהוא דבוק בקרקע הים) ב' פעמים בלי שום תוספת ביאר. וכמובן שזה אינו.

ביאור ג': גם לה'לולאות התכלת' יש מהלך לפרש דברי רש"י:

אמנם מה שרש"י מפרש שהוא דומה לדג דקאי על דמות דיוקנו, אינו נראה שרש"י חולק על המציאות של החלזון, אלא משום שלדעת רש"י יוצא החלזון על היבשה מעצמו לפרות ולרבות (ואפשר שאחרי כן הוא חוזר לים), לכן א"א לקרוא לו דג ממש.

אולם זה אינו נראה כלל, דרש"י לא כתב "והוא כעין דג", אלא שדמות דיוקנו הוא דומה לדג, וא"כ מאי ענין עולה ליבשה וכדומה לזה, שהם רק הוכחות שאינו דג, אבל אינם ענין לדמות דג.

יש לציין שאפשר שאין פירכה גמורה מסימן זה, שהרמב"ם כתב על החילזון רק 'והוא דג' ותו לא⁵.

סוף דבר: המורקס אינו דומה לדג כלל.

ג'. ועולה אחת לשבעים שנה, ולפיכך דמיו יקרין

הנה הרמב"ם לא הביא סימן זה, ואינו ברור למה, אבל לכאורה אין הכרח כלל שהרמב"ם ס"ל שאין החילזון צריך לעלות אחת לשבעים שנה (דבר המפורש בגמ' בלי עוררין), רק שאין צורך לחכות שבעים שנה לראות אם זה יתקיים, ודי בשאר הסימנים להוכיח מהו החילזון. אבל בודאי אם לאחר שבעים שנה נתגלה שאין בהבריה שדנים עליו טבע זה אינו החילזון.

ורש"י בכל פעם שמזכיר החילזון הוא מציין שהוא עולה אחת לע' שנה, [שבת ע"ד ע"ב ד"ה

5 וכדאיתא בא"ר (כלים י', א') שכל בעל חי שבים דג הוא עי"ש.

צדי חלזון, חולין פ"ט ע"א, ד"ה שהתכלת, מנחות מ"ד ע"א ד"ה לפיכך, בבא מציעא ס"א ע"ב ד"ה קלא אילן] ובכמה מקומות זה הוא הסימן היחיד שהוא נותן. וברור שאצלו זה היה סימן מובהק.

המורקס אינו עולה אחת לשבעים שנה.

ביאור א': הרב טבגר (מאמר התכלת) מודה שעל פי פשוטו של הגמ', המורקס אינו עולה אחת לשבעים שנה, אבל לפי דברי הרמ"ע מפאנו ז"ל אין קשה מסימן זה, דהנה זה לשון הרמ"ע (מאמר צבאות ד', ב', י"ד - ט"ו):

החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי. אמנם ידענו כי כן, שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך... וצומח הוא שאינו זז ממקומו אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים... ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האילנות אחרי עקירתם. ועלייתו אינה אלא מטבע המים וכבודם שכל הדברים הקלים צפים על פניהם.

ועכשיו מבאר הרב טבגר הביאור הנכון בעולה אחת לשבעים שנה:

...ורש"י מפרש שזו סיבת יוקר דמיו, כלומר שאי אפשר להשיגו בזמן אחר (א.ה. זה אינו, וכמו שהאריכו המפרשים, אלא הכוונה הוא שהיה קשה מאד לצוד, ורק אחת לע' עלה מעצמו) אך ברמ"ע מפאנו דלעיל רואים אחרת, כי אחד לשבעים שנה הוא מת (והכוונה שם לתקופת חייו, וכמו שהגר"א מפרש בשבעים שנה של חרוב, עיין ביאורי הגר"א לאגדות הש"ס תענית כ"ג) א"ע ואז עולה (א.ה. ולפלא מהיכן שאב חידוש זה, וכל המעיין שם בדברי הרמ"ע יראה שאין זכר למיתה). בגמ' בשבת ע"ה ע"א מבואר שהיו צובעים בחלזונות חיים, וחלזון מת אינו ראוי לצבוע בו, ואם כן, לפי הרמ"ע מפאנו, יוקר דמיו של החלזון אינו קשור לעלייתו אחד לשבעים שנה ולכאורה אפשר להשיגו בכל עת אלא הוא מחמת סיבה אחרת, וכוונת הברייטא לקשור עלייה אחת לשבעים שנה ליוקר הדמים רק בנמשל, או שהכוונה ליוקר דמיה של התכלת (וצריך לגרוס: לפיכך דמיה יקרים) ואז הפירוש הוא מכיוון שבדמו של חלזון צובעים תכלת וידוע לכול שזה צבע יקר, לפיכך דמיה של מצות תכלת יקרים. ואף לגרסא שלפנינו הכוונה היא שדמיו של החלזון יקרים כיוון שבדמיו צובעים תכלת ויש ביקוש רב לתכלת ולחלזונות (שכן צריך הרבה מהם להפקת הצבע), אך לא בגלל עליית החלזון אחת לשבעים שנה.

מלבד שאין אפילו רמז קל למיתה בדברי הרמ"ע, כל דברי רב טבגר מופרכין לגמרי, וכי ניתן לומר על בעל חי שהוא חי וגם דומם מפני שהוא עתיד למות? (ולפי הבנתו של הרב טבגר, כל אדם הוא חי וגם דומם שהרי אחת לשבעים שנה הוא מת...) וא"כ אין הכרח כלל שהרמ"ע חולק על רש"י.

הרב טבגר מציין שיש הערה קלה בביאורו:

דרכו של הרמ"ע מפאנו בפירוש הברייטא מתאימה מאוד לחלזון שלנו, רק שהוא מפרש "עולה" - שעולה מהקרקע על פני הים, ויותר נוח לפרש עולה מן הים ליבשה.

ירא הקהל וישפוט - אם היה בא לפנינו אדם ובפיו חידוש נפלא שהוא נגד כל הראשונים, רק שחלק ממנו מתאים לראשון אחד, לו היו מקבלים דבריו? ולא יאומן כי יסופר שיכתוב שדברי הרמ"ע (שבלי דבריו נפל פיתא בבירא) הם "לאו דוקא", ו"יותר נוח לפרש" שלא כדבריו. ואין טעם להאריך בסתירת טענה זו.

ובענין דברי הרמ"ע מפאנו, כבר כתב האדמו"ר מראדזין שכל דבריו הם ע"פ סוד ומיוסדים על פירוש הראב"ד לספר יצירה וספר הקנה, ולאחר אריכות לבאר כוונתו, הוא מסיים (מאמר פתיל תכלת):

...ולכל אלה יש רמזים נסתרים במצות ציצית... ניכרים ליודעי חן ישימו לב יבינו וישכילו.

ואפילו אם יהא כדברי הרב טבגר, המורקס אינו תקוע בקרקע הים, ואינו מתנועע כצומח. אבל לשיטתם, 'פלא' שלא הביאו דברי הספר הקנה (סוד הלכות ציצת) שכתב על החילזון:

...עולה מהים ותיכף שיצא הולך ונתקע בארץ ונשרש שם וראשו בחוץ ושוחטין אותו ולוקחין את דמו, הוא הדין, שבו צובעין התכלת.

ורק המכחיש השמש בצהריים לא יודה שהמורקס אינו עולה על היבשה, אינו תוקע עצמו בארץ, אינו מניח ראשו לחוץ, ואין שייך בו לשון שחיטה כלל.

ביאור ב': ויותר מן הנ"ל מצינו בקונטרס חותם של זהב שהוא כן הביא דברי הספר הקנה (אות י"ד):

...ואם עולה אחת לע' שנה הוא ענין טבעי, לכאור' אין ענינו משום טבע החילזון עצמו, כי אין בריות כמותו חיות ע' שנה אלא אפשר כי ענינו הוא שהחילזון תקוע ונועץ עצמו בארץ, (כמ"ש בספר הקנה) והגלים כשהם חזקים מאד, עוקרים אותו ממקומו. וגלים חזקים כ"כ מצויים אחת לתקופה ארוכה מאד שאמדה חז"ל בע' שנה.

ואנו תמהין מי גילה לו רז זה, וכי אי אפשר שיש חומט החי לשבעים שנה, ובכלל אינו ברור ממי למד שהכוונה באחת לשבעים שנה הוא שכל חילזון באחת לשבעים שנה לחייו עולה, ואז על כרחך החילזון חי לע' שנה. הרי יתכן שהכוונה הוא על טבע החילזון בכלל, דהיינו שאחת לשבעים שנה עולה החילזון בהמון, וכבר דנו האחרונים בזה. והוא בעצמו אינו סובר שיש סיבה שא"א לומר שזה קאי על המין כמבואר בהמשך דבריו.

והנה מה שהביא מספר הקנה אין לו שום הבנה, דמלבד שמכל דברי הקנה מוכח שלא בהמורקס עסקינן כמו שבארנו, ברור שמה שכתב שהחילזון תוקע עצמו בארץ הכוונה ליבשה, לא לקרקע הים. וגוף טענת החותם של זהב שהביאור באחת לשבעים שנה הוא שלעיתים רחוקות הגלים דוחקים אותו ליבשה אינו נכון כלל. הרי כתב רש"י להדיא שטעם יוקר דמיו של החילזון הוא מפני שאינו עולה אלא אחת לשבעים שנה. ומבואר מדבריו שהיה לזה השפעה גדולה על המחיר, דבר שבהחלט אינו מתקיים כשמוציאים שלש מורקסים על היבשה, ובפרט כשנחשוב עם המציאות שאינו ניתן להפיק יותר מטיפה של דם צובע מכל מורקס, ולצבוע בגד היו צריכים למאות מהם. וא"כ כדי לקיים תנאי זה היו צריכין שאלפי מורקס יהיו נדחים על היבשה בעת אחת. ואינו מוזכר בשום ספר מחכמי האומות שלעיתים

רחוקות המורקס היה עולה בהמון אל היבשה ואז ירד המחיר פלאים, השמטה שאין לו הבנה כלל, וכש"כ כשחכמי האומות האריכו בכל מיני פרטים ותיאורים על המורקס.

ביאור ג': הלולאות התכלת מכחיש כל הטענה:

...ואם כי לא ידוע לנו תופעה כזו בחילזונות המורקס, מ"מ לא ראינו אינו ראייה – כי לא נערכה תצפית על החוף לע' שנים רצופים לדעת שבאמת לא עלו על היבשה בכל אותן שנים אפילו לשעה קלה.

וכאן נשאלת השאלה, להיכן נעלמו כל חוקרי הטבע וחכמי אומות העולם, שלא נודע להם דבר זר כזה, ולאן אזלו כל יושבי החוף והולכי הימים, יתנו עידיהם ויצדקו. וכש"כ כשמבואר להדיא שזה לא היה דבר שא"א להרגיש בו ולא ידעו העולם ממנו, אלא להיפך, 'לפיכך דמיו יקרים', דהיינו שהיה נקל להשיג רק אחד לע' שנה. ואין שום דרך לתרץ הא דאין זכר לדבר יוצא דופן כזה בתוך כל האריכות דברים שכתבו חכמי האומות על המורקס.

והנה רש"י פירש ש'אחת לשבעים שנה' הכונה הוא ש'אחת לע' שנה החילזון יוצא מן הים ועולה על ההרים, דבר שבהחלט אינו מתקיים בהמורקס. והשיבו על זה דהערוך (ערך 'חלזון') והיד רמ"ה חולקים על זה, וא"כ הרי רוב ראשונים חולקים על רש"י בזה. ולכאורה טעו בזה דהרי אין רוב במחלוקת במציאות, ועכ"פ הוא מחלוקת ראשונים.

ביאור ד': דברי הרדב"ז ז"ל

תומכי המורקס מצאו תשובה מהרדב"ז, שדימו שבו מבואר שבזמן הזה החילזון אינו עולה אחת לע' שנה (תרפ"ה):

שאלת עלה דגרסינן בשבת שכן צדי חלזון היו קושרים ומתירין הרשתות לצוד אותו, ושאלת מהיכן היה להם חלזון שיוכלו לצודו, והלא לא היה נמצא אלא בחלקו של זבולון, וכי אפשר היה לבוא לארץ ישראל לצודו. תשובה: אין זו צריכה לפנים, שהרי החלזון מצוי הוא בים ובחלקו של זבולון היה עולה מאליו מן הים אל היבשה והיו מלקטין אותו, ואחר שגלו ישראל לא היה עולה, והשאיך נבזראדן מדלת העם לכורמים וליוגבים, ואמרו רז"ל אלו צדי חלזון, משמע שהיו צריכין לצודו וכו'.

עכשיו הבה נתבונן. הרי בגמ' מבואר כמעט להדיא שהחילזון מטבעו עולה אחת לשבעים שנה, בכל זמן ובכל מקום, והרי דברי הגמ' נשנו זמן ארוך לאחר שגלו ישראל, ובסתמא נאמרו, ואין יתכן שיכתוב הרדב"ז 'אין זו צריכה לפנים' בשעה שבגמ' כמעט מפורש דלא כדבריו. והרדב"ז לא כתב מילה על עליה אחת לשבעים שנה. ושוט וברור שכוונת הרדב"ז היה שבחלקו של זבולון היה החילזון עולה מאליו לעיתים קרובים, ואח"כ הופסק זה ונשאר בטבעו לעלות אחת לשבעים שנה. ומצינו להאדמו"ר מראדזין שהוא בעצמו הביא תשובה זו [ליישוב הטענה שהחילזון אינו נמצא אלא בחלקו של זבולון], שהיה פשיטא ליה שא"א לומר זה, והוכרח לדחוק בביאור עולה אחת לשבעים שנה (מאמר 'פתיל תכלת'):

6 ובעצם זה דחוק מאד גם מצד הלשון 'עולה', שמשמעותו שעולה מעצמו. ואם כי מצינו שחז"ל אמרו לשון עולה על פירות (ר"ה ל"א ע"ב) (שכמובן צריכים אדם להעלותם), עכ"פ סתמית הלשון אינו בן.

...והשיבו על זה אחד מן החברים יצ"ו, שיש לומר דהא דעולה אחת לשבעים שנה הוא אחר החורבן, כמו כל הדברים דחשיב הש"ס שנתמעט מציאותם משחרב הבית, והאי קרא דמדלת העם הוא בשעת חורבן בית ראשון קודם בית שני, ואז היה עוד התכלת במציאות ומצוי לצודו תמיד. אכן זה אינו, והאמת יורה דרכו, דהך ברייתא דקתני ועולה אחת לשבעים שנה סתמא קתני באין הבדל בפני הבית או שלא בפני הבית...

ודברים אלו פשוטים הם, וכל המעיין בדברי הרדב"ז בעיון הראוי יכיר בזה.

ומה שטענו מהחיד"א ז"ל (פתח עינים מנחות מ"ד ע"א) שציין על דברי הגמרא שהחילזון עולה אחת לשבעים שנה:

...עמ"ש הרדב"ז בתשובותיו דפוס ויניציאה סימן תרפ"ה.

אינו נראה שהוא כלום, אלא פשוט שכוונתו להעיר על עוד נקודה של עליה שהוא מחוץ לטבע [יש להדגיש ש'פתח עינים' הוא פירוש על אגדות וכדומה, לכן אין בכך שהעיר על דבר כזה שום קושי].

ודברנו בענין זה אם ר' ישראל בארקין שליט"א, והוא הגיד לנו שגם הוא דעתו כן שאין שום ראייה מהתשובה הנ"ל.

ביאור ה': בהקונטרס 'כלילת יופי' המחבר טוען שנשתנו הטבעים:

ובאמת גם אם תפרש ע' שנים כפשוטו, יתכן מאוד שהוא מהדברים שהטבעים השתנו בהם, שהרי גם על עץ החרוב אומרת הגמ' (בכורות ח' ע"א): חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה, ע"כ. ושם א"א לבאר אלא כפשוטו כמעשה דחוני המעגל (תענית כ"ג ע"א), והרי ידוע לנו מהו החרוב היום ולא גדל בכ"כ הרבה זמן אלא שהטבע בזה השתנה.

אבל אריסטו' והחכמים האחרים שחיו בזמן חז"ל לא כתבו זכר מן הדבר הזה, ולא הזכירו איך שבתקופה שהסער אירע ירד המחיר וכו', וכמו שהארכנו לעיל, כך שאין אפילו התחלה לטענה זו. ומלבד זה, הלא שם בחרוב דברי הגמרא בהחלט לא נאמרו להלכה, והפשטות הוא שהוא אגדתא (עיי"ש), ואיך אפשר להקיש ממנו לעניננו?

ביאור ו': רב ישראל בארקין שליט"א העיר לנו על דבר שנתגלה בימינו, וסיבתו אינו ידועה, והוא שאחד מהמינים האחרים של המורקס שהיה נמצא קרוב ליבשה, פתאום כולם שינו מקומם ויצאו רחוק מן היבשה אל תוך הים. ואולי מעין זה קורה בהמורקס תרונקולוס, שלעיתים הוא מתרחק ולעיתים הוא מתקרב. אבל עד שיתברר אם זה קרה מעולם להמורקס תרונקולוס, וגם כל פרטי הענין, אי אפשר לבנות על זה כלל.

סוף דבר: החילזון טבעו הוא שעולה אחת לשבעים שנה, ואילו המורקס אינו עולה אחת לשבעים שנה בשום אופן.

ד'. לפיכך דמיו יקריין

והנה תומכי המורקס תמיד מראים באצבע שמבואר בדברי חז"ל שהתכלת היה צבע יקר, ודם המורקס היה צבע יקר מאד. אולם כל מי שנתן אפילו קצת עיון בסוגיא זו יודע כבר שטענה זו אין לו ידים ורגלים, ואדרבה הוא מעשה לסתור. הרי בדברי חז"ל (לפי רש"י מנחות מ"ד ע"ב ד"ה לפיכך) מבואר שסיבת יוקר דמיו לא היתה מפני שכל השרים רצו אותו, אלא הוא היתה מפני שלא עלה אלא אחת לשבעים שנה, ומשמע שאדרבה באמת לא היה כל כך ביקוש רב לתכלת אלא אע"פ כן היה קשה להשיג ולא עלה רק אחת לע' שנים, וממילא היה דבר יקר.

ה'. שיטות הראשונים בענין גוון הדם

ברמב"ם (פרק ב' מהלכות ציצית, הלכה ב') כתב שדם החילזון שחור כדיו.

דם המורקס אינו שחור כדיו.

ביאור א': הלולאות התכלת מביא תירץ חריף ומחודד מאד מהרצוג (מפני האריכות לא היה שייך להביא כל דבריו בזה):

...יש להקשות מניין לרמב"ם סימן כזה דלא מוזכר בשום מקום. [א.ה. כאן הוכיח שהגם שסתם דג דמו אדום, מבואר מדברי חז"ל שיש דג אם דם שחור, והרמב"ם כשמצא דברי אריסטו סבור שהוא זה]... שאריסטו תיאר דם הפורפור שצובעין בו כ'מלן', ואלו דבריו (תולדות החיות, ספר חמישי פרק ט"ו): "[הפורפור"א] הנמצאים כנמלים הם גדולים ומחוספסים, וברוב הפרח [הבלוטה שממנה הצבע] הוא שחור, אם כי יש מהם שצבעם אדום וקטן". ואם כי משמעות המלה "מלן" הוא כמו שחור שבלשון קודש - היינו צבע כהה שלא רואים בו אור, מ"מ בתרגומים ללשונות שיש בהם הבדל בין שני המושגים שחור וכהה... מתרגמים את המלה לשחור, ולא לכהה. ולכן נראה שתירגמו בערבית מילה זאת "אסו"אד"א... והר"י הרצוג במאמרו על התכלת מצביע על העובדה שהמלה [א.ה. כאן נכתב מלה באותיות יונית]... משמעותיה היא גם המלה ל"דיו" - וכן אנו מוציאים בערוך, ערך מלן: כמליניה כלומר כדיו... מלני אימרא פי' בלשון יוני יום שחור, "והמוסף מוסיף על המלה מלן: פי' כל' יוני דיו שחורה". לכן אם נניח שהרמב"ם לקח את ידיעותיו על החילזון מאריסטו, מובן מנין לו שדם החלזון שחור. כי הרמב"ם מצא באריסטו המתורגם לערבית שדם הפורפורא/החלזון ההוא בצבע "אסו"אד"א שמשמעתו כנ"ל - שחור כדיו... אבל נראה לאמיתו של דבר שביונית המקורית, אין זו כוונת המלה כי אם "כהה", והכוונה לצבע שנצבע מהפורפורא שהוא תכלת/אכחול ולא לצבע הדם עצמו.

ולא יאומן כי יסופר שלא מתביישים למכור דברים בטילים כאלו לציבור בני תורה. וכי מפני שאנו מדמין נדחה תורה שלמה של הרמב"ם? וכי יש איזה סימן קלוש בדברי הרמב"ם שהוא בא מאריסטו? ואין ספק שאם כתב הרמב"ם שדם החילזון הוא שחור כדיו כסימן היה ברור לו שכן הוא, ושכך הוא הדבר כפשוטו. והרי יתכן מאד שהיה להרמב"ם מדרש שאין בידינו, כידוע שהרמב"ם היה לו מאות מדרשים, ואולי בא ע"פ מסורה שקיבל. אין שום רמז בדבריו שמקורו הוא מדברי הגוים. עצם ההנחה שטעה הרמב"ם בהבנה הפשוטה של דברי אריסטו (בלי ראייה כל שהוא) הוא חוצפה ועזות מצח. וכל שכן כשהוא מזויף מתוכו, דהרי זה לשון אריסטו (כפי שהובא בסוף לולאות התכלת):

וברוב אלה הפרח [היינו הנוזל הצובע] הוא כהה [א.ה. דהיינו שבמקור כתב כאן 'מלך' כדלעיל] - אם כי יש שבהם הוא אדום - וקטן.

וא"כ הרי כתב אריסטו בפירוש שזה שהפרח הוא שחור הוא רק ברוב הפורפור"א, ונמצא מספר ניכר שהם אדומים, ואיך נתן הרמב"ם סימן מזה.

וברוך ד' זכינו לראות בעינינו ביטול דברים אלו מדברי רבינו אברהם בן הרמב"ם בהמספיק לעובדי ד' הנדפס מחדש, שכתב להדיא:

...ומשום אי הכרת דג זה על ידי מסורת מדויקת, נמנעה מהמאחרים עשיית תכלת.

ואם הוא כדברי הרצוג, שהרמב"ם סמך עצמו על כתבי אריסטו, הלא אין לך דבר קל יותר מלברר מהו החילזון. ואמר לנו רב ישראל בארקין שליט"א שהוא כבר טוען כן זמן ארוך.

ביאור ב': החותם של זהב מביא דרך נוספת ליישב דברי הרמב"ם עם המורקס:

ובלא"ה נמי עצם המילה שחור הוא כינוי לכל מראה כהה ואפילו מראה כעצם השמים הרמב"ם מכנה שחור (הל' ציצת ב, ח') ובמקום אחר (הל' שחיטה פ"ז, יז - יט) מצינו שהרמב"ם מחלק את השחור לב' מיני שחורות, האחד שחור כדיו והשני שחור ככחול. וא"כ כיון שאין שם נפרד לכל מראה שחורות, והרמב"ם רצה לפרש שלא נטעה בגוון דמו שהוא שחור כמראה הכחול אלא שחור חזק יותר, לפיכך נקט שחור כדיו.

אחרים טענו שכוונת הרמב"ם הוא שהצבע הוא ארגמן כהה מאד, והביאו מדברי חכמי האומות שכתבו על דם המורקס שהוא נוטה לשחורות.

ונעלם מהם דבריו המפורשים של רבינו החפץ חיים (סימן ל"ב, ג' ביאור הלכה ד"ה יכתבם):

...ואם היה המראה דומה למראה הכחול [שקורין בלשון אשכנז בלא"ה], נראה לעניות דעתי שיש להחמיר בזה... דאף דמהרמב"ם משמע דהלכה לא נאמר רק שיהיה מראה שחור ובררנו לקמן... דהרצועות שיש עליה גם כן הלכה למשה מסיני דצריכה להיות שחור די בשחורות שהיא ככחול, שאני הכא שכיון שהיתה ההלכה שיכתב בדיו... [א.ה. צריך] על כל פנים שיהיה מראיתה שחור כמו דיו.

ועיין עוד בסימן ל"ג, ג' ביאור הלכה ד"ה הרצועות שחורות שכותב שם להדיא ששחור כולל גם כחול, אבל שחור כדיו הוא דוקא שחור. הלכה למעשה, אין לכנות כחול, או אפילו ארגמן כהה שחור כדיו.

ברש"י (חולין פ"ט ע"א) ביאר:

שהתכלת דומה לים: שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים...

דם המורקס אינו דומה לים בשום פנים. ובחותם של זהב דחה דברי רש"י כלאחר יד:

...אך באמת גם לדעת רש"י א"ש, דנראה שמקורו של רש"י לדבריו הוא מסברא, דמסתמא גוון דמו הוא כגוון הצמר הצבוע (וס"ל דלא יתכן שיהיה מראה התכלת ע"י הסממנים ...) וא"כ א"ש בפורפור"א כיון שבאמת לאחר תהליך הכנת הצבע הוא נעשה כחול.

וכל הרואה יתמה, וכי לא עלה על דעת רש"י שאולי הוא נהפך לכחול רק לאחר זמן והעמדה בשמש. פשוט הוא שאם רש"י כתב דבר, לא מהשערה בעלמא כתב כן, אלא מסברא ברורה. ובלי ספק שרש"י ז"ל חשב על אפשרות כזו שהצבע משתנה לכחול, ואינו ראוי להאריך בסתירת דברים כאלו.

ביאור ג': רב ישראל בארקין שליט"א הגיד לנו שיש אומרים שדמו שחור כדיו קאי על איזה נזול שחור עב הנמצא בבלוטת הדם (שהוא מה שאריסטו כתב עליו שדמו שחור), והא דכתב אריסטו שלפעמים הוא אדום קאי על מין אחר של המורקס⁷ שכן יש לו בלוטה אדומה. וצריך עוד בירור בהמציאות (ובפרט כשאריסטו לא חילק במינים). אבל אפילו אם הוא כדבריהם, אינו נראה כלל לומר שנוזל זה הוא דם ושעליו כיון הרמב"ם⁸.

סוף דבר: גוון דם המורקס אינו מתאים לאף א' מן הראשונים.

ו'. הראיה מהא דדם המורקס הוא מיפקד פקיד

תומכי המורקס טענו שמהא דדם המורקס צובע מונח בבליטה קטנה בפני עצמה יש ראייה חזקה שהוא החילזון, דהרי איתא בתוספת (שבת ע"ה ע"א ד"ה כי היכי):

קשה לר"י דמ"מ על נטילת הדם [א.ה. של החילזון בשבת] ליחייב משום נטילת נשמה... והשיב לו ר"ת דדם החילזון הראוי לצביעה מיפקד פקיד ולא מיחייב על אותו הדם משום נטילת נשמה ועל דם אחר היוצא עמו נמי לא מיחייב דלא ניחא ליה כי היכי דליציל צביעה [א.ה. כדאיתא בגמ' שם דכשהחילזון מת מתקלקל הדם].

והעיר על זה רב ישראל בארקין שליט"א שבאמת הוא מחלוקת ראשונים, דהרי כתב המאירי (שם ד"ה הצד):

שאינו מתכוין שימות ואעפ"י שפסיק רישיה הוא מכל מקום אין נוח לו במלאכה זו הנמשכת מפציעתו ר"ל אדרבא נוח היה לו שיחיה וכל עצמו רוצה בקיומו כדי שתהא מראית הדם צלולה יותר ונמצא שהוא מתכוין בהוצאת דמו שלא ימות אלו היה אפשר... ואפשר לפרש כמה דאית בית נשמה ניחא ליה ואין כאן פסיק רישיה שאפשר לחיות בהשארת דם מועט **ונוח לו להשאיר דם מועט כדי להיות הדם שבידו צלול.**

ואם דם הצביעה לחוד ודם החיות לחוד, הרי נוח לו להשאיר כל דם חיותו ומה צורך יש לו בו. הרי להדיא שלדעת המאירי דם החילזון אינו מיפקד פקיד, אלא דם הצביעה ודם החיות

Murex Brandaris 7

8 וז"ל הרמב"ם שם: ...מביאין דם חילזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו עכ"ל. והפשטות הוא שה"דם חילזון" שמביאים הוא אותו דם שהוא שחור כדיו (וכפי שהבין בפשיטות הגר"מ פיינשטיין (דבריו הובאו להלן בסיומן זה אות י')) שכן הוא כוונת הרמב"ם).

היינו הך. וכמו כן בריטב"א (שם ד"ה מתעסק הוא) מביא דעת ר"ת שהדם מיפקד פקיד, וגם דעת רבו:

ורבינו ז"ל בשם רבו רבינו הגדול ז"ל פירש דשאני חלזון שאינו בעל אברים אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות ובכי הא ליכא נטילת נשמה אלא כשנוטל כל נשמתו לגמרי⁹.

וא"כ אין שום ראיה או חיזוק מהא דדם המורקס הוא מיפקד פקיד.

ז. דברי הרמב"ן והראשונים

בפירוש הרמב"ן (שמות כ"ח, ב') איתא:

...והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללובשו חוץ ממלך גוים.

קודם ההשתדלות להבין דברי הרמב"ן, יש לעיין על מה כוונתו במילת 'תכלת' - האם הכוונה לתכלת מן החילזון הכשר לציצית כשיטת הסמ"ג (עשה כ"ו), שתכלת הוא דוקא צמר צבוע בדם חילזון, או שמא הרמב"ן מדבר רק על צבע כחול כדעת הרמב"ם (פרק ב' מהלכות ציצית, הלכה א' - ב')¹⁰.

הרב טבגר מבאר (מאמר 'אימתי פסקה התכלת מישראל?'):

... (ברור שכוונתו לתכלת כחומר, ולא לתכלת כמראה, כי בזה הוא מביא ראיה ליוקרה ולחשיבותה של התכלת, ככל שאר החומרים, המובאים שם, ששימשו לבניית המשכן ולעשיית בגדי הכהונה.

ראשית, יש להעיר דלפי רוב אחרונים, דעת הרמב"ם הוא דתכלת המשכן היה רק "צמר צבוע כפתוך שבכחול" כלשונו, ולא מן החילזון, כך שדברי הרב טבגר מופרכין לגמרי, דמי הגיד לנו שהרמב"ן חולק על הרמב"ם. אבל אפילו אם הרמב"ן ס"ל שבמשכן היו צריכם דוקא לדם חילזון, אין שום הכרח שהתכלת שעליו הוא מדבר הוא דם חילזון ולא צבע כחול, מפני שכוונתו הוא רק לבאר למה נקראו בגדי כהונה "לכבוד ולתפארת" כמבואר בתחילת דבריו:

לכבוד ולתפארת: שיהיה נכבד ומפואר במלבושים נכבדים ומפוארים... כי אלו הבגדים לבושי מלכות הן כדמותן ילבשו המלכים בזמן התורה...

עיי"ש שמבאר איך כל הבגדים הם לבושי מלכות. וכנראה כוונתו במה שכתב כאן שהוא לבוש מלכים הוא שבימיו בגדי כחול היו לבוש למלכים דוקא, וכמו שאיש מהרחוב אינו מעז ללבוש כתר על ראשו, כך אדם מן השוק לא הליבש עצמו בבגדים כחולים. וזה מבואר מלשונו "לא ירים איש את ידו ללובשו", שאם הכוונה היה למורקס הסיבה שסתם אינשי לא היו לובשים אותו היה מפני שהיה אי אפשר להם להשיג בימיו, וכמו שמבאר הרב טבגר (ראה להלן).

9 לציין שהגם שזהו תירץ הר"י שדחהו ר"ת שם, חזינן שהרשב"א עדיין החזיק בו, וא"כ יתכן שגם הר"י לא חזר בו.
10 בענין הרמב"ם והסמ"ג ראה להלן (סימן ד' אות א').

רב טבגר ממשיך הלה, ומביא טענה להוכיח שהכוונה כאן הוא להחילזון, והוא המורקס:

...ועוד, יש לנו ללמוד מ'מלך גוים' עצמו, שלבושו היה מיוחד בחומר, שממנו הוא היה עשוי, ולא רק במראהו) מיהו אותו 'מלך גוים', שעליו מדבר הרמב"ן ומה הוא לבש? מסתבר, ש'מלך גוים' זה הוא האפיפיור היושב ברומי (ראו בפירוש הרמב"ן לבראשית י"ד, א': "מלך גוים" - המלך על עמים שונים אשר שמוהו עליהם לראש ולקצין, רמז למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים, כיתים ואדום ויתר גוים"), שלבש פורפורה כסמל השליטה והמלכות. האפיפיורים בתקופת הרמב"ן אחזו ברעיון, שלהם לשלוט על העולם. הם התערבו בענייני המדינות, הכתירו והורידו מלכים של ארצות אירופה. הם נהגו בעצמם גינוני מלכות כמיטב המסורת של קיסרי האימפריה הרומית. לצורך זה הם נזקקו לבגדי פורפורה, שקיבלום כמתנות דיפלומטיות מקונסטנטינופול בירת הביזנטים, המקור היחיד באותן הזמנים למוצר יוקרה זה. רק בה ידעו את סוד הפקתה, ושמרו עליו מכל משמר.

אולם דברים אלו קשים להולמם, וכל בר בי רב דחד יומא בודאי כבר מתמה על דברי הרב טבגר, וכי מפני שכתב הרמב"ן על פסוק מסויים בתורה ש'מלך גוים' מרמז על האפיפיור, כל מקום שכתב הרמב"ן 'מלך גוים' כוונתו בהחלט על האפיפיור? ואין ספק שאם בכל מילה המופיע ברמב"ן שכתב הרמב"ן עליו במקום אחר שהתורה מרמז בו על איזה דבר, היינו מבארים אותו כאותו רמז, היה יוצא לנו רמב"ן מוזר מאד. לדוגמא א' מיני אלף, עיין בדברי הרמב"ן (דברים ל"ב, ז):

...שאל אביך: רמז למבינים, וכן זקניך.

אמור מעתה, שבכל מקום שכתב הרמב"ן המילה 'אב', ולדוגמא גבי 'כבד את אביך', כוונתו מבואר ל'מבינו'...

אבל אילו כוונת הרמב"ן הוא להאפיפיור, והכוונה הוא שהאפיפיור היה לבוש בגדים צבועים בדם החילזון, עדיין העלה הרב טבגר חרס בידו, מפני שהבגדים של האפיפיור שהיו צבועים בדם המורקס היו בגדים צבועים ארגמן, לא כחול, ותכלת הכשר לציצית הוא דוקא כחול¹¹, ועל כרחך צ"ל שכוונת הרמב"ן היה על בגד מסוים שלבש איזה אפיפיור בימיו, או דוחק אחר (וכמובן שזהו הוכחה חזקה שאין כוונת הרמב"ן על האפיפיור).

ממשיך הרב טבגר:

מדברי רמב"ן אלה, רואים אנו מה היה מצב העניינים בימיו למרות שידעו לזהות את התכלת עם הפורפורה, לא היה בכך ערך מעשי לקיום מצות ציצית. התכלת הפכה להיות נחלתו של חוג מצומצם מאוד, האפיפיור ודומיו, ולאדם מן הישוב לא הייתה שום אפשרות להשיגה. לאחר נפילת קונסטנטינופול בידי הטורקים, או אולי אף לפני כן, בזמן החרבתה על ידי הצלבנים, לא היה המשך גם למעט הזה, וחוגי הכמורה נאלצו להסתפק בתחליפים, שהמשיכו לשאת את שם הפורפורה לשווא.

ולפלא ששכח הרב טבגר דברי רבינו אברהם בן הרמב"ם שהוא בעצמו הביאם במאמרו:

11 לציין שאולי דעת הסמ"ג (ששינה מלשון הרמב"ם ולא כתב שתכלת הוא כפתוך שבכחול אלא כצבע הים) ועוד ראשונים הוא שגם ארגמן כשר לתכלת וצ"ע. אולם אין נ"מ למעשה מזה לעניינינו, שדברי רב טבגר אין להם בסיס משום כמה סיבות אחרים וכדהארבנו.

יש להוסיף את דברי רבי אברהם בן הרמב"ם בהלכות ציצית, שכתוך ספרו המספיק לעובדי ה', שנתגלו ופורסמו בימינו (מהר' ניסים דנה): "זוהי צורת עשיית הציצית בימינו שנעלמה בה ידיעת צביעת התכלת". ואם עדיין אין מכאן ראיה לאי ידיעת החלזון עצמו, אלא לאי ידיעת דרך הצביעה בלבד, הרי שדבריו הבאים מוכיחים זאת בפירוש: "ומשום אי הכרת דג זה על ידי מסורת מדויקת, נמנעה מהמאחרים עשיית התכלת".

וא"כ ברור בלי ספק שלא כיוון הרמב"ן על תכלת מדם חלזון, שכבר לא היה ידוע בימיו¹².

ואליבא דאמת, נראה שטעה הרב טבגר כאן כמה טעותים. שהרי בין לרש"י והסמ"ג, ובין להרמב"ם, תכלת הוא דוקא 'צמר צבוע בדם חלזון' - הנוצרים (ובאותו תקופה העולם בכלל) השתמשו במשי דוקא, כך שאינו ניתן לומר על האפיפיור שלבש בגד תכלת. עוד טעה הרב טבגר בהנחה שדוקא האפיפיור לבש בגדי ארגמן. אבל זה אינו:

"...a 1467 papal decree stated that murex purple, previously used on cardinal's robes, should be replaced by scarlet..."

(Phillipa Scott, Murex Dyeing, Wikipedia)

הרי שלא האפיפיור היה זה שהשתמש בו, אלא הרבה מן הכומרים החשובים, וא"כ נפל בנינו המפואר של הרב טבגר, ולית דמוקים לה.

וא"א לפרש כמו שדחקו אחרים שהכוונה ב"לא ירים איש את ידו" היה משום גזירת המלכות על המורקס, כמו שכבר בארנו שלשון זה מוכיח שזה לא היה מצד גזירת המלכות. אבל לו יהא כדבריהם, הרי גזירותיהם של המלכות על המורקס נזכרים הרבה פעמים בספרי חכמי האומות. הזכר האחרון מגזירת המלכות על המורקס הוא בערך שמונה מאות שנה קודם זמן הרמב"ן. המדינה שגזרו בה על התכלת היה מדינת רומי. הרמב"ן חי בספרד. לא מצינו שום זכר של גזירה על המורקס לא בספרד ולא בימי הרמב"ן. ואם כן לאלו האומרים שהכוונה ב"לא ירים איש את ידו" הוא לגזרה על התכלת מן החלזון, על כרחך שהחלזון אינו המורקס. אולם כבר טען ד.ר. קפלן ור' דוד שפירא (בית אהרן וישראל קכ"ז) שהגירסא הנכונה בדברי הרמב"ן הוא 'גם הוא', וכמו שהוא בפירוש הטור הארוך (שמות כ"ח, ב'). נמצא שאו שאין זיק ראיה משם, או שיש ראיה לסתור.

ואפילו בלי כל הנ"ל, הרי הדברים מתמיהים, איך יתכן הדבר שהראשונים חלקו כל כך אודות חיה ידועה מאד? ולמשל מה שכתב רש"י שחלזון התכלת עולה מן הים אל ההרים ופליגי עליו הירד רמ"ה והערך, או בענין עולה אחת לשבעים שנה - הרי זה דבר קל מאד לברר

¹² ואגב אורחא יש להעיר שדברי רבינו אברהם בן הרמב"ם שכתב שמפני חסרון מסורת נמנע עשיית תכלת מתאימים להפליא עם דברי הגאון בעל בית הלוי, שכפי צאציו טען שיש צורך במסורה לידע מהו החלזון ולא די בכברא בעלמא. אבל לפי דבריו צריך עיון למה נכתבו הסימנים בהרמב"ם והסמ"ג, וכבר הבאנו שהמהרי"ל כתב להדיא שהיה אפשר 'בנקל' לברר מהו החלזון ע"פ סימני הסמ"ג. ואין לנו לדחות תורה שלמה של רבותינו הראשונים משום שמועה, והענין צריך עוד בירור. גם יש לציין שמדברי רבינו אברהם בן הרמב"ם, וכמו כן מהרמב"ם עצמו בפירוש המשניות (מנחות פרק ד' ד"ה הסולת והשמן) משמע שהיה ידוע להם מהו החלזון אבל לא היה אפשר לצבוע ממנו מפני שאין שמהלך הצביעה לא היתה ידועה להם (ולא כתב 'מפני שאי אפשר להשיגה', וא"כ גם מזה יש משמעות שאינו המורקס, אם כי אינו ראיה לסתור כלל מפני שיתכן שהזכיר רק סיבה שיהיה קיים תמיד ולא סיבה העשויה להשתנות, כפי שאכן קרה שנעשה דם המורקס דבר השווה לכל נפש). אבל בודאי שאין לדחות דבריו המפורשים של רבינו אברהם בן הרמב"ם מפני דיוק בדברי הרמב"ם ובדבריו. עיין ב"ח אהע"י צ"ו, ד', וכמוכן אין כאן המקום להאריך בענין זה.

וממש אינו מובן כלל איך יש להם מחלוקת בדברים אלו, ואיך לא העיר היד רמ"ה שדברי רש"י מופרכין מן המציאות. וזהו ראייה ברורה שאדרבה לדעת כל הראשונים המורקס אינו החילזון. והמתעקש יכול לדחוק ולעייל עולמות בתוך קופא דמחטה שעל המורקס גופא היה המחלוקת, ונחלקו עליו האם הוא החילזון או לא. אבל לכל הפחות מידי מחלוקת ראשונים לא נפקא, וגם לא נראה כלל שכן הוא הדבר. ובכלל, המעיין הישר יראה מסתימת כל הראשונים, ובפרט הרמב"ם והסמ"ג שטרחו לכתוב סימנים, ולא אמרו בפירוש מהו, שלא ידעו מהו החילזון. ואדרבה על המורקס קשה מאד טענת הבית הלוי (כפי שהובא על ידי האדמו"ר מראדזין במאמר 'עין התכלת') שזהו כאילו יש לנו מסורה שזה אינו החילזון.

ורב ישראל בארקין שליט"א (וכן אחרים) טען שאין הכי נמי, והפשטות הוא שכל הראשונים לא ידעו מן המורקס (עכ"פ בהפרטים שלו) מפני שבימיהם רק בקונסטנטינופול השתמשו בו, ובפרט אלו שגרו תחת שליטת הישמעאלים אינו מסתבר שידעו ממנו, שהרי הישמעאלים לא היה להם ביקוש לבגדים צבועים ארגמן או כחול¹³.

ח. דברי השלטי הגיבורים והיעב"ץ

תומכי המורקס הביאו מה שהוא לכאורה ראייה חזקה להמורקס מדברי החכם הקדמון רבינו אברהם הרופא בספרו שלטי הגיבורים פרק ע"ט שכתב שהחילזון הוא:

...רמש הים שנקרא פורפור"א והוא חלזון שצובעין בו תכלת.

וטענו תומכי המורקס שהכוונה במילת פורפור"א הוא להמורקס, ושמזה ניתן לראות בביורו שהמורקס תרונקולוס הוא החילזון. אבל האמת הברור בלי ספק דמילת פורפור"א הוא שם כולל למיני חומטים הצובעים (שכולם נכללים במין המורקס, ויש מאות מינים שונים של מורקס, עיין לקמן אות ז'). וגם היום החוקרים קורים להרבה מיני חומט פורפור"א, כמו:

Purpura patula, Purpura persica, and Purpura aperta,

שהם מיני חומט הנמצאים בדרומו של אמריקא. חשוב לציין שגם מהם ניתן להוציא דם הצובע ועומד ביפיה, וגם היום משתמשים בהם לצביעת בגדים. וכבר טען כן ד"ר שאול קפלן ור' דוד שפירא במאמרם בקובץ "בית אהרן וישראל" (קכ"ז, "בענין זיהוי דג התכלת"). וא"כ אין כאן יותר מהוכחה נוספת שהחילזון הוא מין חומט צובע.

והנה לעצם הענין, פשוט שאין לקבוע הלכה למעשה על פי דברי מי שלא ראה המורקס מעולם, ולא ידע כלום ממנו, רק ששמע שהוא חומט שהשתמשו בו לצבוע וכתב שהוא החילזון. וברור שמה שכתב ר' אברהם הרופא ושאר האחרונים (כמו החות יאיר, ר' שמשון רפאל הירש בפירושו עה"ת (דברים ל"ג, י"ט), ועוד) שלא ראו המורקס מעולם ולא היה בהשתמשות כבר מאות שנה בעת שכתבו עליו, ובפרט בימי ר' אברהם הרופא שהחוקרים אפילו לא ידעו איזה בעל חי הוא זה שדברו עליו אריסטו¹⁴ ופלינוס (ראה ספר התכלת (עמ' 253) שלזמן ארוך לא ידעו מהו, ובדרך מקרה פגש חוקר מצרפת את המורקס והבין שזהו

13 ולא מסתבר כלל לומר שאלו שהיו תחת שליטת הנוצרים כן ידעו ממנו, דא"כ איך מצינו בו מחלוקת (בג"ל), וגם קשה לומר שלא הגידו לאחיהם שהיו תחת הישמעאלים מהו החילזון ועוד אינו מובן מה ידע הרמב"ן (שחי מרחק גדול מקונסטנטינופול, העיר שבה צבעו בגדים בהמורקס) שלא ידע הרמב"ם מאריסטו.

החיה), לא היתה זאת יותר מן קביעה כי מסתבר הדבר ותו לא, וכל נסיון להראות כאילו היה ברור להם שזהו החילזון הוא מגוחך. וכי הרש"ר הירש והחות יאיר חשבו שגילו מהו החילזון, ולא הי' חשוב בעיניהם כלל, ולא מצאו לנכון יותר מלהזכיר את הגילוי הנפלא שלהם אגב אורחא תוך דבריהם בענינם אחרים. ולמה לא הודיעו לכל העולם כולו שעלה בידם לברר מהות החילזון, ושהגיע העת לקיים המצוה היקרה של תכלת, וכי קיום המצוה לא היה חשוב בעיניהם כלום ח'ו? הרי ברור הדבר בלי צל צילו של ספק שלא נתכוונו להודיע שמצאו החילזון, אלא מתוך השערה בעלמא כתבו כן.

וב' נקודות אלו יש לראות בהקיץ ממה שכתב התפארת ישראל (קופת הרוכלין ד"ה והנה בענין חלזון):

כ' געזעניוס, שהתכלת נעשה מדם מושעל, הנקראת (פורפור שנעקקע), וצובעין מדמו (פורפור בלויא) נוטה לפיאלעט, וכתב עוד שנמצא בים האמצעי והקליפה שגדלה על הבריה ההיא צבעו (בלויא), עכ"ל, הנה גם במה שכ' שנמצאת בים הגדל הוא אמת כך הביאו חז"ל (שבת דכ"ו ע"א), וכלעיל. אמנם במ"ש שבדם החומט צובעין (פורפור בלויא), דהיינו (דונקעל בלויא), בזה לא נשמע לו, דעל כרחק זה שלא כקבלתינו, דהרי חז"ל אמרו תכלת דומה לרקיע (מנחות מ"ג ע"ב), וכך כ' הרמב"ם שהבאנו שצבעו כטוהר הרקיע נגד זריחת השמש, והיינו (העללעס היממעל בלוא), ועל כרחק אותו שכלול שהזכיר געזעניוס, אחר הוא כל חזה שמש.

והנה תומכי המורקס טענו שכוונתו ב'פורפור שנעקקע', הוא בלי ספק להמורקס, שבאמת התפארת ישראל סבר שהוא החילזון, רק שבימיו לא ידעו איך להוציא צבע כחול ממנו, לכן היה מוכרח לומר שהוא אינו החילזון. אולם בימינו שנתגלה שאפשר לצבוע כחול מדמיו ושכן עשו בימי קדם, פשוט שהוא היה בוחר בו. אבל המעיין הישר בודאי כבר מתמיה - הרי כתב התפארת ישראל ש'קליפתו' של אותו חיה הוא כחול, דבר שלכולי עלמא אי אפשר לומר על המורקס. ופשוט שהתפארת ישראל לא הזכיר זה בלי צורך, אלא משום שראה בזה שהוא מתאים לסימני חז"ל, וכן מה שכתב שם בהמשך שאותו חיה נמצא בים הגדול וכדברי חז"ל. אבל כשראינו דברי געזעניוס בפנים, נתיישב הכל¹⁴:

תכלת *a shell fish, specially one so called (helix ianthina, Linn.), i. e. a species of muscle found in the Mediterranean sea, with a blue shell, from which the cerulean purple is made, Rabbin. תַּלְזוֹן; hence cerulean purple, and garments (wool, thread), dyed with this purple, Ex. 26:4, 31; Num. 4:6,*

helix ianthina

הוא לא אחר מן הינטינה. וכמו שהכוונה ב'פורפור שנעקקע' בהתפארת ישראל הוא להינטינה כן יכול להיות בשאר האחרונים שכתבו על 'פורפור שנעקקע'. והנה יש ב' דרכים לפרש דברים אלו של התפארת ישראל, א' שהתפארת ישראל סבר בהחלט שהינטינה הוא החילזון, והמהלך השניה הוא שהתפארת ישראל לא דיבר אלא מתוך השערה בעלמא, ולהקורא משפט הבחירה.

ונהפוך הוא כשנחשוב עם העובדה שאפילו אחד מרבותינו הראשונים (שחיו בזמן שהמורקס היה ברם המדרגה) אינו מזכיר את החילזון בשם.

החותם של זהב ציין לדברי רבינו היעב"ץ:

...וכן היעב"ץ במטפחת ספרים הביא דברי חכמי אוה"ע על הפורפור"א כדבר ברור שהוא חילזון התכלת.

כנראה שבעל החותם של זהב לא זכה לראות דברי רבינו היעב"ץ בפנים, שהרי אין בדברי היעב"ץ אפילו זכר לפורפור"א. ובודאי הרב הורוביץ יכיר טוב לנו על שהבאנו דברי היעב"ץ לרשות הרבים. וזה לשון היעב"ץ במטפחת ספרים (פרק ד'):

...וכדבר הזה ממש כתבו גם סופרי אומות העולם כותבי ישובי המדינות והנמצא בה לצורך העולם. וזכרו שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו תכלת, כי אם בין שני מקומות הללו, וידוע שצור וחיפה הן שתי עיירות היושבות על חוף הים הגדול של תורה (ונקרא ים האמצעי אצל סופרי החול) ויושבי צור וצידון היו צדין אותו. ועושים בו סחורה ביחוד אחר שחרבה ארץ ישראל. הם שהיו מספיקין צבע תכלת לכל הארצות.

ותמוה שנקטו בפשיטות שכוונת היעב"ץ היה להמורקס, בזמן שלא פירש מאומה, ואדרבה, מה שכתב שנמצא רק בין צור וחיפה ולא בשום מקום אחר אינו מתקיים בהמורקס כלל, ואפילו בארץ ישראל הוא נמצא חוץ ממקומות אלו נמי. ומה גם שלא מצאו בא' מחכמי האומות שיכתוב על המורקס שאינו נצמא רק בין צור לחיפה. ובכלל צריך עיון כמה ניתן לבנות מדברי רבינו ז"ל כשהוא כתב בפירוש שהוא בא מדברי חכמי האומות, והרי יתכן מאד שאילו היה רואה את המורקס [ואיך שקשה מאד להתאימו לדברי חז"ל], היה חוזר בו מיד. גם יש לעיין בנאמנות אותו כותב שאינו ידוע לנו, וכידוע באותם הימים היו כתבי עת ומחברים שכתבו ככל שעלה על רוחם דמיונות של הבל, ומכרו זאת כאמת לאמיתה, ולא היה אפשר לברר מציאת הדברים. ובמגלת ספר כתב שרבינו היעב"ץ היה בקי להפליא בכל ספרי הגוים. וא"כ מי יודע היכן ראה זה¹⁵.

אבל חוץ מן הנ"ל, העיר לנו רב ישראל בארקין שליט"א שמפורש במטפחת ספרים שהיעב"ץ ס"ל שהחילזון אינו חומט אלא בעל חי המכונה

clam

באנגלי"ש [ודלא כמו שכתב בסידורו (הובא לעיל סימן א', אות א')] (מטפחת ספרים פרק ט' ד"ה וכן):

החלזון בריה שבים מציבעין בדמו תכלת, והוא ב"ח סגור בין שתי קלופות...

ומזה מוכח בבירור שלא על המורקס כוונתו.

15 והא דאנו מצינים כאן לדברי מגלת ספר, הגם שאין לספק כלל שהוכנסו לתוכו זיפים רבים ע"י המו"ל שר"י שהיה ממייסדי הרפורם, וכבר הוכיח זאת הרב אברהם גשטמנער בספרו 'מגלת פלסטר', ואנו מצאנו עוד הוכחות לדבריו ואכמ"ל. אולם היות שלכו"ע נוף החיבור הוא לרבינו היעב"ץ, ראוי להביא כאן הדברים (וכבר מצינו כעין זה שהנאון בעל המנחת אלעזר הביא סעד לדבריו מתשובות "בשמים רא"ש" (שו"ת מנחת אלעזר, חלק ב', סימן ה') הגם שהוא החזיקו לזיוף וכתב שאין להעמיד יסוד כל שהוא על דבריו. מ"מ כיון שיש גם דברים שהם כאמת מהרא"ש, "עכ"ז את הטוב נקבל ממנו להביא סמוכין לדברי הפוסקים".

גם יש לתמוה שנעלם מעיניהם של תומכי המורקס דברי רבינו היעב"ץ בהגהותיו למס' סוטה (נדפס במהדורות ווגשל, ילקוט מפרשים, מ"ח ע"ב, ד"ה וזכוכית לבנה):

...ונראה דשייר טובא דאיכא נמי חלזון (חברו של זכוכית לבנה כדאיתא פ"ק דמגילה (ו', א') ושפוני טמוני חול, תנא רב יוסף שפוני זה חלזון כו'), והא נמי לא שכית, אע"ג דבימי אמוראים ראשונים עדיין היה נמצא תכלת, כדאיתא (בהקומץ) [בהתכלת, מנחות מ"ב, ע"ב] מ"מ לא היה מצוי הרבה כדמוכח נמי התם, והאידנא תרוייהו לא משתכחי לגמרי, נאבדו מן העולם, עם היות שניהם (החלזון והחול הטוב וזכוכית לבנה), מוצאם מן הים הגדול הסמוך לגבול א"י המערבי...

וכנראה חזר במקום אחד ממה שכתב קודם, וצריך בירור איזה מהן מאוחר, הערה זו או דבריו במטפחת סופרים (שבלא"ה אין ראיה מהם כמ"ל).

ט'. דמיונו לקלא אילן

תומכי המורקס הביאו ראיה להמורקס מהא דהמראה של קלא אילן (אינדיג'ו) הוא ממש כמו המורקס, דבר המתאים מאד לדברי הגמ' שתכלת וקלא אילן אין מי שיבחין בו זולת הקב"ה, והראו באצבע שאינדיג'ו אינו עומד ביופיו ויורד בכביסה, ודלא כהמורקס. וא"כ הוא עומד ביפיו. אולם יש מין קלא אילן אחר המכונה

woad (Isatis tinctoria L.)

שגם לו אותו

chemical makeup

והוא עומד ביופיו ואינו יוצא בכביסה כשם שהמורקס אינו יוצא (ומסתמא זהו הסיבה שחז"ל הצריכו הבחנות ובדיקות מיוחדות ולא הספיקו בבדיקה על ידי כביסה). וראה דברי הפרופסור ד.ר. קורטיס ווארד שהאריך בזה בדף האינטרנט שלו (הנקרא על שמו), שרצה לטעון שהוא התכלת. כמובן, דבריו מופרכין, אבל עכ"פ יוצא לנו שאין ראיה מהא דהמורקס עמד בכביסה ואינדיג'ו לא עמד, דהרי יש קלא אילן שככל הנראה גם הוא עומד ביפיו.

י'. עצם מציאות חומט שאפשר לצבוע כחול מדמו

תומכי המורקס טענו שלא מצינו חומט אחר שדמו צובע כחול, ומשום זה בלבד מסתבר מאד שהמורקס הוא החלזון. טענה זו מיוסד על הנחה שדם החלזון צריך להיות צובע כחול מעצמו, דבר שאינו מוכרח כלל. וכבר כתב הגר"מ פיינשטיין ז"ל (יו"ד ב', קל"ג):

ומשמע דכל תכלת שעושין הצבעין אף שאינו מדם חלזון הוא דבר שבעצם הוא שחור וע"י עירוב הסממנים נעשה בצביעת תכלת שהוא כעין רקיע וכפתוך שבכחול, ובמקום אותו צבע שחור שנעשה ע"י סממנים בצבע תכלת אמרה תורה שלתכלת דציצית יתן דם החלזון.

הרי דהתכלת הוא דבר שחור בעצם, והסממנים מהפכים אותו לכחול. וא"כ אין מכך ראיה¹⁶.

16 חשוב מאד לציין שדעת הנודע ביהודה (מהר"ק או"ח, סימן א') אינו כן, והכוונה בדברינו כאן הוא רק להוכיח שאין הראיה פשוט כפי שהוא נראה כמושכל ראשון.

חשוב לציין שיש מינים אחרים שהדם שלהם כחול, ולמשל הינטינה (שהרצוג טען שהוא החילזון) מוצא דם כחול, וגם יש ראיות שהשתמשו בו לצביעה, ראה לקמן (סימן ד', אות ג').

ולפלא על אלו שתמכו יתירותיהם על מציאות חומט שאפשר לצבוע ממנו כחול, שלא ראו אור החותם של זהב, שכתב (סימן ב'):

...בענין זה, שונה מאד חילזון הפורפור"א, מדג הדיונון ששטען הגה"צ מראדזין זצ"ל שהוא חילזון התכלת של התורה. ...גם לא הביא ראיות לדבריו כלל [א.ה. זה אינו ולא דק כלל, כידוע לכל מי שפתח ספרי האדמו"ר מראדזין (הגם שיש לעיין בהרבה מדברי האדמו"ר ז"ל)], אלא את עצם מציאת בע"ח הצובע.

וראה מה שהבאנו ב'סוף דבר' דברים ברורים מהרב טבגר.

והנה בספר 'לולאות התכלת' טען שמוכח מדברי הראב"ד שאין לנו לחשוש שנמצא בריה שאנו לא יודעין ממנו, וממילא עבודתו הוא רק לבחור החיה המתאים ביותר מן כל החיות הידועות לנו:

ותראה בהל' מאכלות אסורות (פרק ב', הלכה כ"ג) שהרמב"ם כתב שמנין המלקיות לאוכל נמלה הוא לפי הלאוין, ולכן דרש שיש נמלה הפורחת וגדלה במים, וכתב על זה הראב"ד: "המאסף הזה אסף דברים שאינם בעולם שלא שמענו מימינו נמלה גדלה במים ולא שרץ העוף גדלה במים." ואולי יש בריה כזו באיזושהי מקום שלא ידוע לראב"ד, האם הוא יכול להוכיח שלא נמצאת בריה כזו - ולא ראינו אינה ראייה? אלא שהראב"ד מלמד אותנו שאי אפשר להמציא בריה שלא יודעים על קיומו כדי להתוכח בהלכה - ק"ו להסיק מסקנה להלכה על פיה. (אולם, הרמב"ם משום שברור לו שיטתו במנין הלאוין, מוכרח לו לומר שיש בריה כזו - וצדיק באמונתו יחיה).

ולא זכינו להבין הראיה מדברי הראב"ד, דפשוט הדבר שלא כל אדם יכול לטעון טענה כזו, ולמשל אדם שהיה כלוא בבית מיום הוולדו וטוען שלא ראה חיה מסוימת, הלא בודאי ילעיגו כל העולם עליו. וא"כ פשוט מטענת הראב"ד שהוא ליה לידע מן חיה משונה כזו, ולא עסקינן בסתם אדם שאין לו ידיעות בענינים אלו. ומי הוא העד שאנו יודעין כל חיה קטנה בים, ובפרט כשמדברי חז"ל מבואר שיש, וכמשנ"ת. והרי חוקרי הטבע עדיין לא מצאו את הלוויתן, שהדעת נותנת שהוא יהיה נקל למצוא. ויותר מזה, אפילו אם דברי הראב"ד הם כפי הבנת הרב טיטלבוים, הרי כבר כתב עליהם הכסף משנה (שם):

ואינם דברים מוכרעים כלל.

ועל אחת כמה וכמה מופרכין דברי ה'לולאות התכלת' לפי מה שבארנו בכוונת הראב"ד, שאם כן הוא אפילו באופן שהוא לנו לידע מחיה כזו סבירא ליה להכסף משנה שאין זה טענה. ולכל הפחות מידי מחלוקות לא נפקא, וא"כ א"א להביא זה כראיה, ולכל היתר הוי סמך קלוש.

בענין הבדיקות: כבר העידו כל אלו שניסו לעשות בדיקותיהם של חז"ל על קלא אילן ודם

המורקס שגם קלא אילן לא ירד, וא"כ בהכרח שמהלך הצביעה הנוהג היום הוא חזק יותר ממה שהיה נהוג בימי חז"ל, וא"א להוכיח מהא דדם המורקס לא ירד¹⁷ (עיין לולאות התכלת חלק ב', עמ' 121 באריכות).

סכום הדברים: א"א לומר שהמורקס הוא החילזון, מפני שאין ספק שמסימני חז"ל, שמטרתם הוא לברר מהו החילזון, לא היינו בוחרים בהמורקס. וכפי הנראה הוא אינו מתאים עמהם.

17 וממילא מה שמענו שעשו הבדיקות על חוט ישן שהיה צבוע עם קלא אילן וירד, אין בכך כלום, כי יתכן שאילו היו עושים הבדיקה על מורקס ישן גם הוא היה יורד, וכמובן. גם יש להעיר דחוט זה היה ישן מאוד, ויתכן שאפילו דבר העומד ביפיו יחלש לאחר אלפי שנים, ומה גם שיתכן שהיה זה על חמין קלא אילן החלש של אינדיג'ו, ולא על Woad, עיין לעיל אות ט'.

סימן ד'

בעין הקדמות

א'. האם ניתן ללמוד מן הדברים שהשתמשו בהם אומות העולם לצביעה

תומכי המורקס הרעישו תבל ומלואה שאם ברצוננו לברר מהו החילזון, הדרך היחיד שדינו כודאי הוא לראות במה צבעו אומות העולם, כיון שמפורש בפסוקים שהגוים השתמשו בתכלת (למשל בסעודת אחשורוש), וכיון שמצאנו שאומות העולם השתמשו בהמורקס, בודאי הוא חילזון ההתכלת. אולם מהרמב"ם מבואר להדיא שלא כדבריהם (פרק ב' מהלכות ציצית, הלכה א'):

תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול... ותכלת האמורה בציצית צריך שתהא צביעה ידועה שעומדת ביפיה... כיצד צובעין תכלת של ציצית וכו' ואחר כך מביאין דם חלזון...

הרי להדיא שתכלת סתם הוא גוון ותו לא, והרבה אחרונים נקטו בפשיטות שלדעת הרמב"ם אפילו במשכן אין צורך לדם חילזון¹⁸, לדוגמא האבני נזר (או"ח ט"ו, ח' - ט'):

...דברי הרמב"ם (פ"ב מהלכות ציצת) שחילק בין תכלת האמורה בציצת לשאר תכלת. דסתם תכלת הוא צבע כעין הרקיע. ותכלת של ציצת הוא מחלזון דוקא. וכן (בפ"ח מהלכות כלי המקדש הלכה י"ג) בבגדי כהונה לא הזכיר כלל שהתכלת יהיה מחלזון רק שיהיה צבע כעין השמים.

וכמו כן מבואר ברבינו בחיי (שמות כ"ח, ו'):

התכלת הוא הצמר הצבוע כעצם השמים.

וכן מדברי הרלב"ג (שמות כ"ה, ד') שפירש שתכלת הוא:

צמר צבוע בצבע שעינו דומה לעין הים או לעין השמים.

וגם מדברי הערוך (ערך תכלת) שכתב שתכלת הוא צמר כחול ולא העיר כלום שצריך להיות מדם החילזון, משמע דתכלת הוא רק שם לצמר כחול, כך שא"א להביא ראיה מאומות העולם כלל.

18 ובענין זה שקלו וטרו הרבה, עיין במשנה למלך (פרק ח' מהלכות כלי המקדש, הלכה י"ג) שפירש שפשוט שבמקדש נמי בענין דוקא דם חילזון, תפארת ישראל (קופת הרוכלין ד"ה אמנם) שמתמה עליו שא"א לומר כן בהרמב"ם, תשובת הגרעק"א לרצ"ה קאלישער (שו"ת רעק"א מהדרת 'המאור', חלק ה', סימן מ' והלאה), במאמרי האדמו"ר מראדין, ועוד הרבה מראה מקומות בספר המפתח ברמב"ם (פרק ב' מהלכות ציצית, הלכה א') מהדורת שבתי פרנקל.

וכדבריהם מצינו כבר בדברי ר' סעדיה גאון (הובא בחומש 'תורת חיים') שם, שפירש שתכלת הוא 'אסמאנגו'ן', וביאר שזהו:

כצבע השמים בבהירותם שהם תכולים מאד ונוטים לשחרות.

הרי דגם לדעת רס"ג תכלת הוא רק גוון.

אבל מלשון הסמ"ג (עשה כ"ו) שכתב שתכלת האמורה בכל מקום הוא צמר צבוע בדם חילזון (ומסתמא בא לאפוקי מהרמב"ם) מבואר דס"ל שכל מקום שנזכר תכלת בתנ"ך הכוונה לצמר צבוע בדם חילזון דוקא. וכן בהרד"ק (בספר השרשים ערך 'תכל') שפירש שתכלת:

הוא העין שקורין לו בל"ע בלב, והוא צבוע בדם חלזון עם סמים ידועים.

ונמצאו עוד כמה ראשונים החולקים בענין זה¹⁹. וא"כ הוא מחלוקת ראשונים אם התכלת של אומות העולם הוא תכלת החילזון, ומי יכריע בזה (ואינו שייך בזה רוב, כיון דהוי מחלוקת במציאות).

ומצינו למרן הקהילות יעקב (כתבי הקהילות יעקב החדשים, סימן קמ"ב) שכתב:

לענ"ד פשוט שקים להו לחז"ל שתיבת שש אינו משמות הנרדפים של פשתן, ואין פירושו פשתן, אלא הוא שם של מראה, כמו שתכלת פירושו מראה של תכלת (בלא"ה בלע"ז).

הרי דנקט לדבר פשוט שתכלת הוא רק גוון, וצריך עוד עיון.

סוף דבר: לפי הרמב"ם הרלב"ג והערוך אין שום ראייה ממה שעשו הגוים²⁰.

ב'. האם השתמשו אומות העולם בתכלת בימי חז"ל

תומכי המורקס ניסו להוכיח מדברי הגמ' (עירובין צ"ו ע"ב) שתכלת היה בשמוש גם אצל אומות העולם בזמן חז"ל, וממילא אפשר לברר מהו תכלת על ידי עדות חכמי יון ורומי (שחיו בזמן חז"ל) על מה היה נפוץ בזמנם:

ר' יהודה א"ר אלעזר המוצא תכלת בשוק לשונות פסולות חוטין כשרין מאי שנא לשונות דאמר אדעתא דגלימא צבעינהו. חוטין נמי נימא אדעתא דגלימא טוינהו בשזורים שזורים נמי

19 והנה שיטת רש"י בזה אינו ברור, דהוא כתב (שמות כ"ה, ד') וז"ל תכלת: צמר צבוע בדם חלזון עכ"ל. ותומכי המורקס פירשו שכוונתו הוא שזהו שם העצם של תכלת. וא"כ מבואר שרש"י ס"ל שתכלת הוא דווקא מן החילזון, וממילא פשוט שלדעתו ניתן להביא ראייה מן הדברים שצבעו בהם אומות העולם. אבל הרואה יראה שלבאורה אין הכרח לזה כלל, דהרי כוונת רש"י הוא רק לפרש מהו תכלת אצל המשכן, ששם הפשמות הוא שצריכין לדם חלזון כדמשמע מהתוספתא (מנחות פרק מ', ו'). וצריך עוד עיון. בין כך ובין כך אין נפקא מינה למעשה כיון שיש ראשונים האומרים לבאן ולבאן, לכן לא ראינו צורך להאריך בזה.

20 חשוב מאד להעיר שאפילו אם נלך בשיטת הסמ"ג ליכא ראייה מוכרחת, דאינו ברור אם היו נוהגין להשתמש בדם המורקס לבחול [וזלת לעיתים רחוקות וכו'], ובפרט בימי אחשוורוש מעט מאד ידוע לנו. ואפילו את"ל שתכלת אצל אחשוורוש הוא דוקא מן החילזון, ושהאומות העולם השתמשו בדם המורקס לבחול, כל הראיה מהא דמצאו בחפירות מימי קדם אינו יותר מהשערה בעלמא שהיות שנתברר שדם המורקס היה צבע נפוץ בימי קדם מסתמא זהו מה שהשתמש בו אחשוורוש.

נימא אדעתא דשיפתא דגלימא עייפינהו במופסקין דכולי האי ודאי לא טרחי אינשי.

וא"כ מבואר שתכלת היתה בשימוש גם לצביעת בגדים. אבל המעיין יראה שאדרבה מכאן ראייה לסתור. הנה האחרונים תמהו, מדוע נקט הגמ' דוקא תכלת ולא דיבר על ציצת סתם, דהיינו שהול"ל שהמוצא חוטיין של צמר בשוק, פסולין, אבל שזורין כשרים. וזה לשון המחצית השקל (או"ח סימן י"א, סימן א'):

...[א.ה. כתב המג"א] ועיין ב"י סימן כ'. שכתב וזה לשונו והרי"ף והרא"ש השמיטו דין זה (של ר' אלעזר המוצא תכלת), ונראה דטעמם מפני שהם סוברים דבתכלת דאתמר אתמר, אבל בלבן אין לנו. ואפשר שגם הרמב"ם סובר כן וכו', עכ"ל. כוונת הרב ב"י רוצה לומר דבלבן החמירו יותר ובכל ענין פסולים, דדוקא תכלת שדמיו יקרים, ומסתמא עשאוהו לשם ציצית, וגם בודאי מן המומחה נפלו, כמו שכתבו התוספת שם... ולכן תלינן דודאי כשרים.

וכעין זה בספר לב שלם על הרמב"ם (הלכות ציצית פרק ב', הלכה ז'):

והנה הטור לא הזכיר מימרא זו ולא ידעתי למה דהא ודאי דין זה לאו בתכלת לחוד אתמר אלא אף בלבן אלא דר' יהודה נקט תכלת לרבותא דלשונות פסולת ואע"ג דצבעינהו... ממורי הרב ז"ל.

הרי דנקטו בפשיטות בביאור דברי הגמ' שרוב תכלת היתה לציצית, ומשום זה גופא דייק הגמ' לכתוב תכלת. וכל שכן כשלא חילק המחצית השקל הלב שלם וגם הרמב"ם (שהביא דין זה להלכה (הלכות ציצית פרק ב', הלכה ז')) בין עיר שרוב תושביו הם יהודים ובין עיר שרובה גוים, וא"כ מבואר שאפילו בעיר שרובה גוים, רוב תכלת הלך לציצית, ורק מיעוט הלך לבגדים, דבר שאי אפשר להולמו לגבי המורקס שהיו הכל רצים אחריו, ועל אחת כמה וכמה כשנוסף לזה הוצרכו להרבה לשונות לעשות בגדים שלמים לעומת ציצית שהוא כמה חוטיין. הרי דברי הגמרא מרפסין איגרי, וכי הא דהצמר נצבע בתכלת הוא הוכחה שנעשה לשם ציצית²¹?

וכבר כתב רש"י:

פסולות: שמא לא צבע לשם ציצית, ואנן עשיה לשמן בעינן.

ולשונו אינו מובן כלל, איך יתכן לכתוב שמא לא צבע לשם ציצית, הרי הוא רוב מוחלט שלא נצבע לשם ציצית. ועל כרחינו שלא בהמורקס עסקינן. אין שום דרך ליישב דברי הגמ' עם המורקס.

אחרים רצו להוכיח מדברי הגמ' במסכת סנהדרין (י"ב ע"א):

...שלחו ליה לרבא זוג בא מרקת ותפשו נשר ובידם דברים הנעשה בלזז ומאי ניהו תכלת בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום.

21 והשערה המסתבר בביאור דברי הגמ' (ולכ' כן הוא דעת רש"י המחצית השקל וכו') הוא שרק יהודים היו צדין את החילזון, מפני שרק הם היו צריכין לו והיה קשה לצוד, וכיון שהוצרכו לצודו השתמשו בדמו לצביעה נמי (ואפשר שבכל חילזון נמצא הרבה דם).

מכאן רצו להוכיח שגזרו מלכות רומי על התכלת, דבר המתאים עם גזירות שונות שהיו על המורקס מטעם מלכות רומי, שאסרוהו למי שאינו מן המלכות. ולפלא שלא שמו לב שלדעת הראשונים יש מחלוקת בביאור הגמ'. לפי דברי הערוך (ערך זג ג') פירושו של נשר הוא גשם (דהיינו שעכבם גשם רבים), וא"כ אין שום ראייה מגמ' זו שהיה איזה גזירה על התכלת. ורש"י שם פירש (ד"ה ותפסו נשר):

חיל פרסיים.

הרי דגם לרש"י אין זכר לגזירה של מלכות רומי על התכלת. ובהיד רמ"ה שם הביא שיטת רש"י והערוך, וגם "יש אומרים" שפירשו שנשר הוא ליסטים או מלך, וכן הביא רבינו חננאל (ועיי' שם בהיד רמה שמביא מקור שנשר הוא כינוי לפרסיים: 'דכתיב בהו [דניאל ז'] וגפין דינשר לה', כך שאינו מסתבר כלל לטעון שזהו שינוי הצנזור). ובספר בן יהוידע פירש שנשר הכוונה הוא על מלכות רומי, וכתב שהפשטות הוא שרצו חיילי רומי לגנוב מהם, וכתב בהמשך שאפשר שבאו חיילי רומי על הזוג משום שגזרו המלכות על התכלת²². וא"כ אפילו לשיטתו ליכא ראייה לגזירה, רק שאפשר שכן היה, ופשוט שאין לדחות דברי רש"י הערוך רבינו חננאל והיד רמ"ה מפני אפשרות של הבן איש חי ז"ל.

תומכי המורקס ציינו לדברי המרי"ץ חיות שם שכתב שנשר הכוונה לחיל רומי. וכנראה שלא דייקו בדבריו כלל ולא עמדו על כוונתו. וזה לשון המהרי"ץ חיות שם:

הנה ידענו דלא הניחו הרומיים לעבר השנה כמ"ש למעלה וכתבו המכתב ברמז שלא יבינו עובדי האלילים והדולטורין. ותפסו נשר, היינו רומי שדגלם היה נשר, ולא הניחן ארמי, צ"ל רומי, ובהם דברים הנעשים בלוד, צ"ל לוד, היינו עיבור השנה היה עקרון בלוד אשר ביהודה. עיין ירושלמי פ"ק דסנהדרין בימי רבי נכנסו לעבר שנה בלוד, ומפ"ז כינו לעיבור בשם דברים הנעשים בלוד ומאי שאמרו ומה ניהו תכלת (א.ה. כנראה נפל כאן טעות הדפוס והוחלפו מה ובמאי, וצ"ל ומה שאמרו ומאי ניהו) עשו הכל בחכמה להסתיר ולהעלים הדבר. כן שמעתי זה זמן כביר מרב גדול אחד.

הרי שלדעת המרי"ץ חיות לא היה שם תכלת כלל ועיקר. ואדרבה יוצא מדבריו ההיפך הגמור, שכשהצטרכו לדבר בסוד על דברים שגזרו עליהם המלכות לא היה שום מעכב מלדבר על תכלת.

ג'. הראיה מן הירושלמי ופרקי דר"א

הלולאות התכלת טוען שמבואר להדיא בדברי חז"ל והראשונים שבגדים צבועים מן דם המורקס נקראים בגדי תכלת:

הראב"ה על מסכת ברכות, סימן כ"ה כתב, ר"א אומר בין תכלת לכרתי. וקבלתי שיש מין צבע שקורין כרתי ודומה לתכלת. גרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי בין פורפורין ובין פירפינין והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפורה ויש שדומה לו קצת.

דהיינו שהיות שידוע לנו שבגדים צבועים עם דם המורקס היו נקראים פורפור"א על שם

²² עיי"ש, וצ"ע למה חלק על רש"י, הרי יתכן דתפסם חיל פרסיים כשעברו הנבול או כדומה.

המורקס שהוא מין ממניי הפורפור'א, וכאן הירושלמי קורא לבגדי פורפור'א בגדי תכלת, וקאמר שהתחלת זמן קריאת שמע של שחרית הוא משיכיר בין תכלת לכרתי. אולם דבריו אינם נראים, דפשוט דכוונת חז"ל כאן הוא לתכלת כגוון ולא לתכלת הכשר, וכי יש חילוק בין תכלת כשר לתכלת פסול בדמיונם לכרתי? וא"כ הא דקרו לבגד פורפור'א תכלת אינו מוכיח כלום, שהרי מה שאנו קורין ארגמן (פורפו'ל), במשנת חז"ל היה אדום כמבואר באריכות בלולאות התכלת על פי דברי הראשונים, ולא היה מילה מיוחדת לארגמן שלנו. וא"כ בודאי הוא נכלל בגוון תכלת של חז"ל, וכמו שיש ירוק סתם ויש ירוק חזק מאד שהוא סוג של ירוק²³. וא"כ גם ארגמן נכלל בתכלת. ומצינו כזה בלשון יון שבימי קדם לא היה להם מילה לכחול וכללו אותו בתוך ארגמן (ראה 'לבוש הארון' עמ' 87). ואם אין אתה אומר כן, אז הדברים הם תמוהים ונפלאים, וכי גוון אחד היה לבגדי הפורפור'א? והלא בגדי הפורפור'א היו בכמה גוונים, והרוב שלהם היה ארגמן ולא כחול, כך שאם ניקח דברי הירושלמי והראב"ה כפי הבנת רב טייטלבוים שליט"א, יוצא שתכלת הוא לא כחול אלא ארגמן²⁴. ואין להקשות על זה שהרי חז"ל כינהו תכלת, וא"כ בודאי תכלת הכשר למצוה הוא, שהרי מצינו להדיא בתוספתא (מנחות פרק י', ו'):

תכלת אין כשרה אלא מן החלזון שלא מן החלזון פסולה.

וא"כ מבואר להדיא שיתכן לקרות דבר הצבוע כחול תכלת.

וכל זה מוכח מדברי המשנה שם (ברכות פרק א', משנה ב'):

מאימתי קורין את שמע בשחרית, משיכיר בין תכלת ללבן. רבי אליעזר אומר, משיכיר בין תכלת לכרתי.

ולמה לא פירש הירושלמי מהו תכלת ברישא, והמתין עד הסיפא לפרש לנו שתכלת הוא בגד פורפור'א? אלא פשוט ששם מיירי בתכלת שבציצת ממש (ודברו חז"ל בהוה, וכמו שפירש הרע"ב שם בפירוש ראשון), דהיינו תכלת שהוא פתוך שבכחול, וצריך שיכיר בין חוטי התכלת לבין החוטים הלבנים של הציצת. אולם לרבי אליעזר, צריך שיכיר בין כל סוגי תכלת (דהיינו מן כחול עד ארגמן), ובין כרתי, שהוא דומה לתכלת. ואי לאו הכי דברי הראב"ה אינם מובנים כלל וכלל.

במדרש הגדול (במדבר ד', ה') איתא:

אבל הארון עור תחש מלמטה ותכלת מלמעלה, ולמה? שכן דרכן של מלכים פורפירא שלהן תכלת.

הרי להדיא דפורפירא הוא רק בגד הצבוע מדם המורקס, אבל אינו בהכרח תכלת.

23 אולם בתנ"ך, לדעת הרמב"ם ודאי אינו אפשר לומר שתכלת כולל גם ארגמן, דהרי הוא כותב בהדיא שתכלת הוא דוקא גוון מסוים מאד - הפתוך שבכחול. אבל לדעת הסמ"ג תכלת הוא צמר צבוע בעין הים, ולכ' יתכן שארגמן נכלל בו (כמו שכתבנו לעיל בהערה), רק שלציצת בעינין תכלת ממש.

24 כתבנו זה ע"פ ה'לבוש הארון' שכתב שרוב ההשתמשות בהמורקס היתה לארגמן, וכך נקטו החוקרים. ורב ישראל בארקין שליט"א טען שאינו מוכרח כל כך וקשה לידע בברירות אם כך היה באמת. יהיה איך שיהיה כולי עלמא מודי שלא היתה המורקס מיוחדת לגוון אחד.

ד'. הראיה מהא דנמצאו נרתיקי מורקס בלבד

תומכי המורקס צעקו בקולי קולות על שבבתי צביעה נמצאו נרתיקי מורקס בלבד, וא"כ מוכח שלא היה חילזון אחר שצבעו ממנו. ולא טרחו להביט אל המציאות שנרתיקי המורקס קשה במיוחד ויש לו קיום לזמן ארוך, וממילא מצאו אותו בחפירות. משא"כ הרבה חומטים אחרים (דוגמת הינטינה) אין הנרתיקי שלהם מתקיים לזמן ארוך. כך שאין שום טענה של "למה לא נמצא זכר לחילזון אחר". ועיין קובץ בית אהרן וישראל (קכ"ז), 'עוד בענין זיהוי דג התכלת', במאמרם של ד"ר. קפלן ורב שפירא, שמביא מפרופסור דויד ריס שכתב איליו שנמצאו שרידי הינטינה בבתי צביעה. ומביא שם מן החוקר ג'נסן שכותב על נרתיקים שמצא בבתי צביעה, וכותב שם:

"Helix ianthina, a small shelled species of snail related to Murex, found near Beirut and also in the middens around Tyre".

הרי דנמצאו שברי נרתיקי של חילזון אחר (הינטינה) בבתי צביעה וגם במקום מציאת החילזון (עיין לקמן אות ה')²⁵.

ה'. הראיה מהא דנמצאו ערימות של נרתיקים בין חיפה לצור

תומכי המורקס טענו שהא דנמצאו מקומות שצבעו מהמורקס בין צור לחיפה הוא ראיה גדולה שזהו החילזון, שהרי מבואר בחז"ל (שבת כ"ו ע"א) שמקום מציאת החילזון הוא "מסולמות של צור ועד חיפה". אבל המעיין יראה שאין ראיה מזה, שהרי בחפירות נמצאו הרבה בתי צביעה (כמה מהם גדולים מאד) גם במקומות למעלה ולמטה הרבה מאד מצור וחיפה, ראה בספר "התכלת", כך שאדרכה הוא ראיה לסתור²⁶. וכבר הבאנו דברי רבינו היעב"ץ (סימן ג', אות ו') שהחילזון אינו נמצא חוץ מבין סולמות של צור ועד חיפה, ולא חוץ מגבולות אלו²⁷.

ומה גם שיתכן שנרתיקי ינטינה נמצאו אצל צור (סימן ד' אות ד'). וכמובן שהינטינה מונעת כל טענה של 'היתכן שהיה חומט אחר שהשתמשו בו לצביעה באותן מקומות ובאותם זמנים, ולא שמענו עליו כלום'. וגם נמצאו רק איזה שרידים (אם בכלל), וא"כ יתכן שהיו חומטים אחרים שהשתמשו בהם לצביעה שלא נמצאו מהם כלל, ובפרט אם נרתיקים לא היה מתקיים לזמן ארוך.

25 והעיר על זה רב מאיר הלוי הלמן ורב ישראל בארקין שליט"א שהחוקר ריס בעצמו כתב:

"Jensen (1963, 105, 111, Jensen and Jensen 1965, 5, 22) suggested that a shell purple-dye industry near Beirut used Janthina spp. (called here Helix ianthina). However, I know of no archaeological evidence for Janthina from any Mediterranean site".

(David Reese, Shells From Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple Dye Production)

וא"כ הדבר צריך עוד בירור ואין להביא ראיה מוחלטת מכל הנ"ל.

26 ומה שטענו שכוונת חז"ל הוא רק שבין חיפה לצור היה חילזונות נמצאים בריבוי גדול מבשאר המקומות, אין לו הבנה, דהרי חז"ל לא לא אמרו שהחילזון נמצא בין חיפה לצור, שאז אולי היה אפשר לדחוק שכוונתם הוא שהחילזון נמצא בשפע בין חיפה לצור, אלא הגידו לנו עובדא: נבזרדאן הניח צידי חילזון בין חיפה לצור. ואם בהמורקס עסקינן, הרי צדו אותו באופן גדול במרחק רב מן חיפה וצור.

27 ועיין מה שכתבנו שם לגבי תוקף דברים הללו. והנה רב ישראל בארקין שליט"א טען שמסתבר שהדברים הם לאו דוקא, אבל זה אינו נראה שהרי רבינו היעב"ץ היה דייקן גדול בלשונו, וכמו שכתב בהקדמת מור וקציעה על הנחיצות לזיהור בכתיבה שהדברים יהיו מדויקים, וכן בעוד מקומות. וכאן הרי שפתיו ברר מללו שאינו נמצא חוץ ממקומות אלו.

סוף דבר

אילו היה המורקם מתאים עם סימני חז"ל והראשונים באופן מרווח, או שהיה ראייה מהא דהשתמשו אומות העולם בהמורקם לכל הדעות, היה בזה כדי לומר בודאות שנמצא החילון. אולם אם אינו מתאים עם סימני חז"ל, והרבה הראשונים לא סבירא להם שאפשר להביא ראייה מהא דהשתמשו בו חגנים, מי הוא העד שזהו החילון?

עכשיו הבנה נתבונן. מהתוספתא אינו מוכח כלום, ומהא דהשתמשו בו חגנים א"א להביא ראייה מוחלטת. והנה סימני חז"ל והראשונים מתיישרים בו בדוחק גדול, אם בכלל. לסיכום הדברים, נראה שאין שום סיבה לומר על המורקם שהוא חילון התכלת, והפשטות הוא שהוא אינו. ועיין בהדברים הנוראים של הבן יהודע (בבא מציעא ס"א ע"א):

וממי שתולה קלא אילן ואמר תכלת הוא: מקשים מאי רבותא דהאי רמאות במצוה זו של ציצית, משאר רמאות שעושין במצות אחרים, כגון אינו רוצה להפסד שכר כתיבת פרשיות של תפילין, אלא מניח חתיכת נייר בבתיים, ואומר מזוזה היא, ומביא חוטי לבן מן השוק ומניח בבגדו ואומר ציצית הוא, וכן כיוצא בזה. ונ"ל בס"ד, ע"פ מ"ש רבינו האר"י ז"ל בשער מאמרי רשב"י דהסט"א יש לה אחיזה יותר בגוון שהוא כמראה תכלת, אבל התכלת עצמו שהוא מדם חלזון שאנחנו מניחין בציצית היא קדושה גדולה, ולכן לא היה נוהג אלא בזמן בהמ"ק, כי הלבן והתכלת הם רומזים לבחינה עליונה ע"ש, ולכן הגוון שדומה למראה התכלת נקרא קלא אילן, כי קלא גי' ס"מ. והנה ידוע שהסט"א מתאווה להתדמות לקדושה, כדרך הקוף שטבעו להתדמות לאדם, וכן הוא מנהג הסט"א, על כן כיון שזה עושה מרמה במצוה זו להביא קלא אילן, שהיא חלק הסט"א... במקום תכלת שהוא קדושה, גורם שתכנס הסט"א במקום הקודש, ויתקיים מ"ש ושפחה כי תירש גברתה, כי זה נותן כח לסט"א להתלבש במלבושי כבוד ח"ו, ולכן עונו גדול יותר משאר מרמות שעושים בשאר מצות, מפני שזה הרמאות בקלא אילן, שהיא חלק פלוני שישם נאחז, כי לכן קלא הוא מספר ס"מ, ולכן נפרע ממנו על זאת יותר משאר רמאות דשאר מצות. ובזה מדויק המאמר באומרו שתולה קלא אילן בבגדו, ואמר תכלת היא, הכונה בשביל שאמר תכלת הוא, נמצא קרא שם תכלת שהוא בקדושה על קלא אילן שהוא סט"א, והרי זה כקורא את הכלב בשם המלך.

וכבר כתב הרב טבגר (מאמר 'תכלת' - ארגמון או ינטינה):

...צריך לזכור שאפשרות הצביעה היא תנאי הכרחי לזיהוי צבע היוצא מחילזון כלשהו כתכלת המקורית, אבל בהחלט אינה תנאי מספיק.

לא כל דבר שצובע בצבע כחול הוא בהכרח התכלת המקורית.

ודברי פי חכם חן.

תשובה נוצחת

שלחנו את הקונטרס לתומכי המורקס עם בקשה לתגובה, וזהו מה שקבלנו. חלק מן התשובה (שלא היה לו שייכות להענין כלל, רק לענין צדדי) השמטנו. גם תיקנו קצת שיבושים וכדומה. חובה לציין שהמהדורה ששלחנו היה לשונו חריף בהדגשה יתירה, דבר שתיקנינו במהדורה הזאת.

בס"ד

לכבוד... הי"ו

ניכר מדבריך שהשקעת מאמץ כלשהו בכדי לברר אמיתה של תורה, אך בסה"כ אין במה שכתבת חידוש בנוסף למה שכתבו כבר קודמך כגון "בין תכלת לארגמן" וכן ה"תכלת דחלזון". ככלל הצד השווה שבמתנגדי המורקס הוא שמהפכים הפשוט לדוחק וכל "מי ימר" רחוק הופכים לוודאי כ"כ עד שמי שלומד אחרת, ויכול זה להיות גם תלמידי חכמים (ביניהם אפ' אלו שלא לובשים תכלת) כבר זוכה לכינויים כגון שאינו יודע ללמוד פשוט.

רק יש עדיין הבדלים בין "מתנגדי המורקס" (כוונתי לאלו שהשקיעו מאמץ עיוני בכדי להפריכו). אחד ההבדלים הוא שיש ממתנגדי המורקס אשר מודעים למשמעות של מה שנקרא "חובת ההוכחה" ואע"פ כן באופן חד צדדי מעמידים פנים כאילו חובת ההוכחה היא של המצדדים, ויש אשר מודעים לחובת ההוכחה ואע"פ כן מניחים כי חובת ההוכחה היא של המצדדים במורקס "בגלל טעות אופטית" שאם "מצדדי המורקס" הם שבאים לחדש א"כ בכל דבר חובת ההוכחה היא עליהם אפ' בדבר שהוא פשוט אבל בדוחק אפשר להסביר אחרת והסוג השלישי הוא כאלו שלא לגמרי מודעים למשמעות של חובת ההוכחה.

אנני חושד בכך כי הנך שייך לסוג הראשון, אך אנני יכול שלא לכלול אותך באחד משני הסוגים השניים. יש יותר מידי הנחות פשוטות אשר צריך להפריך כל אחד מהם בכדי לשלול את המורקס וכמה מהם אתה בעצמך מנית ולפעמים בלא משים לב מפריכים טענה אחת על בסיס הנחה קודמת אשר גם היא "מי ימר"...

ולגבי תוכן הקונטרס:

אם האמת נר לרגליו יטה און וישמע ויעיין היטב מתוך ידיעת המשמעות של חובת ההוכחה והפוך בה והפוך בה דכולה בה. ואם חושב הוא שהוסיף משהו על מה שלא עמדו ראשוני מתנגדי התכלת אדרבא יפרסם הקונטרס ויתן ל"מצדדי המורקס" עניין לענות בו.

ככלל עד היום ידוע לי מכמה קונטרסים שיצאו ביניהם הקונטרסים הנזכרים אשר יש כמה וכמה מלובשי התכלת אשר קונטרסים אלו הביאום ללבוש תכלת מתוך הכרת טענות הנגד וכפי שנראה מתוך דבריו הוא הדין לקונטרס המדובר. ולגבי אלו ששייכים לאותו סוג שבעל קונטרס "כולו הפך לבן וכו'" שייך אין צריך להשפיע עליהם שלא ילבשו תכלת, מספיק שיקראו את הסגנון שבו כתוב הקונטרס, היינו בשפת לשון קודש דאמריקא...

ומספיק להם להבין שאין להם ללבוש תכלת.

ובזה יצאנו ידי חובת התגובה.

התשובה לא היה עליה מי שחתם שמו²⁸.

ירא הקהל וישפוט, האין זו תשובה נוצחת לכל דברינו? הלא כל טענותינו נתבררו כמוזיפים מתוכם? הלא בודאי בושה כבר כיסה פנינו כשראינו איך שטעינו טעות כ"כ גדול ומוכן מאיליו?

ולכל אלו שעדיין יש להם קצת ספק בדבר, ולא קבלו התשובה המחודד הנ"ל (מסתמא מחסרון הבנה בהדברים העמוקים שבו), אנו מצטערים, אבל כנראה שאין תשובה טובה הימנה.

